

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

**OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)**

**JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN
RESEARCHES (JOTUR)**

**VII/1
(Haziran)**

BİLECİK /2023

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERĐİŐ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayınlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Sorumlu YazıŐşleri Müdürü

Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yayın Yeri

Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Gülümbe / BİLECİK

Yayın Tarihi

Haziran 2023

Yayın Türü: pdf

YazıŐma Adresi

Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi F Blok

Kat: 2, No: 217 Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editörler

Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Dr. Çağrı BAKIR

Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD):

Scientific Indexing Services (SIS), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), ASOS
Index ve Idealongline da taranmaktadır.

Yayın Kurulu /Editorial Board

- Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFIZADEH (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramin SADIK (Bayburt Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfettin KAYA (Siirt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üye. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Recep YAŞA (Sakarya Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsun KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)
Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)

Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Ahmet Fevzi SAVAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Dauood REZAEI (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efsaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayının adı altında yayınlanması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar en az bir hakem tarafından verilen yayınlanabilir onayından sonra yayınlanacak aksi halde yayınlanmayacaktır.

Dergide yayınlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir. Dergide yayınlanacak olan makaleler 50 sayfayı, çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir. Gezi, gözlem ve anı türündeki yazılarda sayfa sınırlandırması yoktur.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayın kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkıbasımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda kaynak gösterme şekli makale yazarına bırakılmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir. Kâğıt boyutu 16,5 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Türkçe özet "Öz" şeklinde ifade edilmelidir. Hem Türkçe ve hem İngilizce özetler Garamond 11 punto olarak ayarlanmalıdır. İngilizce makale başlığı Türkçe başlığın altında italik olarak verilmelidir. Yazar adı-soyadı* sağa dayalı olarak verilmeli dipnot bilgisi * işaretiyle verilmeli, dipnotta unvan bilgisi, çalıştığı kurum bilgisi, email adresi ve ORCID numarası belirtilmelidir.

Makale satıraralığı 1,15; kenar boşlukları üst: 3 cm, alt: 2 cm, iç: 2 cm, dış: 1,8 cm olarak ayarlanmalıdır. Paragraf satır aralığı önce 6 nk, sonra 6 nk, ilk satır 1,25 olmalıdır. Dergide yayınlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayınlacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla düzenleme yapma hakkına sahiptir. Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir. Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyers Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferruh KAYALAN (Balıkesir Üniversitesi)

Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi)

Doç Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Yunus ARİFOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Abdulhamit DÜNDAR (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üye. Zekiye TUNÇ (Sinop Üniversitesi)

Dr. Ergun ÜSTÜN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

MAKALELER 8

Fusun KARA

Afganistan'da Türklerin Yükselişi / *The Rise of the Turks in Afghanistan* 9

Yunus ARİFOĞLU

Bir veladet ile Değişen Hikâye: Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Doğumu ve İslamiyet'e Girişi Meselesine Dair Bir Değerlendirme / *Changing Story with a Birth: An Evaluation on Conversion of Birth of Abdülkerim Satuq Buğra Khan and His Conversion to Islam* 41

Muhammet KEMALOĞLU

Bir Cumhuriyet Aydını, Eğitimcisi ve İdarecisi Hakkı Baha Pars (1879-1942) / *A Republican Intellectual, Educator and Administrator Hakkı Baha Pars (1879-1942)* 55

Ebru Emine OĞUZ

Orta Çağ Polonya'sında Tekstil ve Yahudiler / *Textile in the Medieval Poland and the Jews* 105

MAKALELER

Afganistan'da Türklerin Yükselişİ

The Rise of the Turks in Afghanistan

Fusun KARA*

Öz

Afganistan, stratejik ve coğrafi konumu itibarı ile Orta Asya halklarının göç geçiş güzergâhı istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadi ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan dünyanın damı ve kalpgahı olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinden biri olmuştur. Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde özellikle durmuşlardır. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren bölgede devamlı köklü değişimler meydana gelmiştir. Çin kaynaklarında Ye-Tai Bizans tarihçilerinden bize ilginç gelen bir biçimde Beyaz Hun olarak adlandırılan Akhunlar V. asrın ikinci yarısında batıya doğru hareket ederek hâkimiyetlerini bu yönde geliştirmişlerdir. Bu çalışmada, Afganistan'da Türklerin hâkimiyet kurmaları, Türk Devletlerinin sosyo - kültürel hayatı araştırılarak kaleme alınmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, jeopolitik, Türk, Khuşans, Yüe-çi, Akhunlar, Tarih.

Abstract

Afghanistan has been the migration of the Central Asian people, the target point of the invaders and crossroads of economic relations throughout history. Afghanistan "the rood and earthland of the wprld" attraction centers throughout history, becoming a global power throughout history have been locked on Afghanistan fort his reason it has been invaded many times since have been locked

---

* Prof. Dr.: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı: emilfkara@firat.edu.tr, Orcid:0000-0002-2100-1788

on Afghanistan for this reason it has been invaded many times since ancient times. The fact that the country has experienced different ideological governments with sudden and radical changes throughout its history is one of features that makes afghanistan different, White Huns (ephalites) named as Hayat Hetit (Eftalit) in the texts of Pers historian, Chinese source Yüe-çi, on interesting way for as by Byzantine historians White Huns moved westward in the second half of 5th Century A.D. and have expanded their dominance in this direction. In this study from the beginning of historical periods Turks domination in the region the socio cultural life of the states was researched and written

Keywords: Afghanistan, Geopolitics, Turkish, Kuşan, Yüe-çi, Akhunlar, Tarih.

Giriş

Afganistan 19. Yüzyıldan itibaren arkeologların seyyahların ve amatör arkeologların hücumuna uğramış gizem ülkesiydi. Aryan tarihi ve Helenistik dönem eserlerinin keşfi için Avrupalı gezgin ve seyyahların beklentileri oldukça yüksek olmuştur. Önceleri arkeolojik çalışmaları amatörcü yürütenler oldu, daha sonrasında resmi arkeolojik çalışmalar Emanuallah döneminde (1919-1929) başladı. Yapılan çalışmalarda Bronz Çağı hakkında önemli kalıntılar ortaya çıkarıldı¹.

Sovyet arkeologların çalışmalarından elde edilen verilere göre Orta Asya özellikle Harezmi Bölgesi, insanlık uygarlığının en eski bölgelerinden biridir. M.Ö. 4. ve 3. bin yıllarında Harezmi, Sogdian, Baktria (Kuzey Afganistan) ve Margian (Sri Derya ile Murgab ırmağı arası) bölgesinde klan dayalı kabileler halinde göçebe avcılar ve balıkçılar yaşıyordu. Sovyet arkeologların arkeolojik kazılardan elde ettiği verilere göre bu kabileler, M.Ö. 2 binli yıllarda tarım, hayvancılık yapmakta idiler.

---

¹ Sivrioğlu Töre, Türkoğlu Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon yayınları, İstanbul 2017, 34-38.

M.Ö. 2 binli yıllarda İran dilleri konuşan ilkel topluluklar Orta Asya'ya göç etti ve yerli halkla karıştı. M.Ö. 2 bin başlarında demirin işlenmeye başlanması ve tarım ve çömlekçiliğin gelişmesiyle toplumsal sınıflaşma oluştu. Baktriana ve Harezmi'de ataeril yapıya sahip ilkel köleci devletler kuruldu. Hint İran dilini konuşanlar, yerli halkı itaat altına aldı ve haraca bağladı. Sayısız sürülerin sahibi olan doğuştan soylu ve rahipler kabileleri yönetiyordu.

Orta Asya'da kurulan ilk devletler ve halkları konusunda bilgilere ulaşabileceğimiz ilk yazılı kaynaklar arasında; Çin yıllıkları, antik Yunan tarihçilerinin kaleme aldığı yazılar, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesto, Pers İmparatoru Kral Dara'nın Ariyaca, Aramca ve Elamca dilinde M.Ö. 519 yılında yazdırdığı Behistan kitabesi vb kitabeler yer almaktadır.

M.Ö. 7. Yüzyılda Afganistan'da Ahameniş hükümdarı Kyros'un hükümdarlığı görülmektedir. Bu siyasi otorite I. Darius döneminde daha da güçlendirildi. Makedonya Kralı Büyük İskender'in Afganistan fetihleriyle son buldu. Yunan hâkimiyeti Afganistan'da M.S. 45 yılına doğru son Yunan kralı Hermeos'un Kuşanların hâkimiyetini kabul edene kadar devam etti. Bu süreçte yaklaşık iki yüzyıl kadar Yüe-Çilerin baskısıyla kuzeyden güneye doğru göç eden Sakalar(İskitler) farklı işgalci kavimler ve Küçük Yunan prensliklerinin beraber yaşadıkları görülmektedir. Çalışmamızda Türklerin bölgeye girişi, bölgede hâkimiyet kurma konusunu ele aldığımız için sadece Afganistan'da İslam Öncesi Türk konusunu aydınlatmaya çalıştık.

I.Kuşanlar (Yüe-Çiler) Devleti

Kuşanların kökeni tartışma konusu olup, antropoloji, dil, ırk, sikke vb. buluntulardan oluşturulan çıkarımlara göre İran, Moğol, Hint, Tibet, İskit ve Türk kökenli olduklarına dair çeşitli görüşler vardır². Hint ve Tibet görüşü çok taraftar bulamamıştır. İskit menşei olduklarına dair görüşü K. Enoki savunmuştur³. Bazı dilbilimcilerin yaptığı araştırmalara göre Toharca⁴ (Hint

² Abdulhalik Bakır, Umut Badakoğlu "Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Journal of Medieval Researches*, Vol.2, Issue: 2, 2019, s.124-144.

³ Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration "History of Civilizations of Central Asia II, Unesco, Paris, 1994, 22.

⁴ Toharlar, M.Ö. 2. Yüzyıldan M.S. 8. Yüzyıla kadar Afganistandan Çine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.

Avrupa dil ailesinin eski bir diyalektiği ile) Kuşan dili arasında bağlantı vardır. Nitekim Araplar, Afganistan'a geldiklerinde ülkenin kuzeyinde yer alan bölgelere Toharistan adı verilmiştir. Bazı araştırmacılara göre ise Kuşanlar Tohar değil, İrani bir halktır. Deşt-i Nawur, Korkhkotal, Kara Tepe, Ay Hanım, Dalverzin Tepe gibi antik bölgelerde yapılan kazılarda ele geçirilen Kuşan yazıtları, eski dil Farsça ile benzerlik göstermektedir.

E. Schultz, Wilson Bhandarkar, S. Levi, F. Hirth, J. Keneddy gibi araştırmacılar, Kuşanların Türk olduğunu savunmuştur. Kalhana adlı yazarın 12. Yüzyılda yazdığı Keşmir tarihçesinde kuşan hükümdarı Kanişka'nın Türk kökenli olduğunu yazmıştır. Buna göre Kuşanlar çıktı ve Gazneliler ve Selçuklular gibi resmi yazışmalarda İranî bir diyalektik kullanmış olabilir. Yine bazı geleneksel kaynaklarda Kuşanlar (Turuşka) Türk olarak geçmektedir.

Diğer taraftan Ora Asya'da yaşayan tüm göçebe kavimlerin, fiziksel özellikler, kılık kıyafetleri, dikkat çekici olup gelenekleri birbirine benzemektedir. Örneğin M.Ö. 6. Yüzyıl İran metinlerinde yer alan Sakaların (İskitler) fiziksel özellikleri ve kıyafet tasvirlerinin benzeri Kuşanların fiziksel özellikleri ve kılık kıyafetlerinde görülür. Milattan Sonra atlı göçebe hayatı sürdüren tüm bozkır kavimlerinde de Kanişka heykeline görülen özellikler, paralarda sikkelerde bulunan benzer özellikler gösterir⁵.

Kaynak yetersizliğinden dolayı Grek Baktria Devletinin yıkılışı ile Kuşan Devletinin kuruluşu arasındaki zaman dilimi tam olarak bilinmemektedir. Tilla Tepe kazısından çıkarılan materyaller bir nebze de olsa bu zaman dilimini aydınlatmıştır Sarianidinin yönettiği Sovyet arkeoloji heyeti M.S. 1. yy Kuşanlar dönemi hükümdar ailesine ait olduğu düşünülen beş erkek, bir kadın mezarı tespit etti. Tilla Tepe mezarlarında görülen defin geleneğinin, Sibiryaya ve Altay Hunlarının defin geleneğiyle benzer özellikler gösterdiği ve mongoloid izler taşıdığı⁶ tespit edilmiştir⁷. Tilla Tepe kazılarında Kusan kabilelerine ait buluntuların benzerleri, Amu Derya nehrinin sağ

⁵ Mehmet Tezcan "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2002, 1214.

⁶ Narain Award Kishore "Kuşan Devleti" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c.1 s.1300-1309; Sarianidi, a.g.e. s.292-293.

⁷ Mehmet Tezcan "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, Ankara, 2002, 1214; Roux, a.g.e., s.59-60.

alanında bulundu. Yine benzer materyallere, Orta Asya'nın Maverünnehir bölgesinde özellikle Buharada rastlanıldı. Tilla Tepe kazılarında elde edilen bazı nesnelere tarzıyla, Sibiryaya hayvan üslubu arasında yakın benzerlikler görülmüştür⁸.

Kuşan krallarının kronolojik sıralaması tam olarak tespit edilmese de krallığın kurucu hükümdarının Kujula M.S. (30-38) olduğu bilinmektedir. Kujulanın ardından Vima ve Vima Kadphises M.S. (95-127) adları hükümdar olarak geçer. Kuşanların en büyük hükümdarları olarak geçer. Kuşanların en büyük hükümdarı olarak I. Kanişka'nın (M.S..127-140) yıllarında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Daha sonra Vaşişka 10-10 Huvişka 160-190 I. Vasudeva 190 230 nın hükümdarlık yaptığı bilinmektedir. II. Kanişka (234-224) Kuşanlar devletinin en büyük hükümdarıdır⁹.

Çin baskısına maruz kalan Hun kabileleri M.Ö. 2.yy da yaklaşık olarak yüzyılın sonlarına doğru kuzey Çinden batıya doğru ilerledi. Bu kabilelerden göçebe hayatı süren Vusun ve Yueçiler Doğu Türkistan ve Yedisu bölgesinden batıya doğru göçe zorlandı. Baktria ve Sogdiana bölgesine akınlar düzenleyen Vusun ve Yueçiler bölgedeki diğer kabileler ve İskitlerle birleşerek Sogd bölgesini de ele geçirip Grek Baktria devletine son verdiler¹⁰. Kuşanlar burada beş ayrı beyliğe ayrıldı. Hükümdar Heraus Minos liderliğinde bu beş beyliğin en güçlüsü olduğunu ispat etti¹¹. Nara Çince kaynaklarda Kuci-Shuang adı ile geçen Kuşanlar, Baktria bölgesinde hükümet kuran ve Çin yıllıklarında Yüe-çiler olarak zikrettiği kabilelerden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Kuşanların diğer kabileler üzerinde nüfuz oluşturmuş olması Kuşanlar devletinin kurulduğunu göstermektedir.

Kuşanlar Devleti kurulduktan sonra üç ayrı zaman aralığında farklı özellikler gösterir. M.S. 1. Yüzyıldan başlamak üzere Kujula Kaphides, Vima Kaphides ve I. Kanişka dönemlerini kapsamak sureti ile M.S. 2. yüzyılın aş. yk. 20. yılına kadar devam eden dönemidir. Bu tarihlerde Baktria, Sogdiana,

---

⁸ Sara, Petersan“ Overview of the Tillya Tepe Burials” *Extract from Phd Thesis Soas University of London*, 2017.s.67.

⁹ Sivrioğlu, *a.g.m.*, s.60.

¹⁰ Mehmet, Tezcan *a.g.m.*,1228; Roux, a.g.e., s., s.59-60.

¹¹ Narain, *a.g.m.*, s.1300.

Keşmir ve Pencap'a kadar uzanan bölgenin hâkimiyetini elde ettiler. Hükümdar Kujula döneminde Kabil, Keşmir, Baktria ele geçirildi. Kabilde ticari hayat zenginliği ile oldukça cezp edici bir merkezdi¹².

Çin yıllıklarında Kuşanlar devletinin başkenti olarak "la shih chien" dir. Ancak buranın neresi olduğu tam olarak tespit edilememiştir. Başkentın klasik batı kaynaklarında görüldüğü üzere Belh Baktria bölgesi olduğu tahmin edilmektedir. Hükümdarın idare merkezinin Baktria'nın doğusu olduğu tahmin edilmektedir¹³.

Kuşanlar Partlardan Kâbil ve çevresini alarak topraklarını genişletti. Bu dönemde güney Afganistan'ın kuzeydoğusunda hâkimiyet tesis ettiler. Güney Afganistanın parthların egemenliğinde olduğu ön görülmektedir. Herat ve Batı Afganistan idaresinin Kuşanlarda olduğu tam tespit edilememiştir¹⁴. M.S. II. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayıp, 3. Yüzyıl ortalarına kadar yine I. Kanişka, varisleri I. Vaşıska. I. Huvişka, II. Huvişka, I. Vasudeva dönemlerini kapsar. Kanişka hanedanının en güçlü yöneticisi olarak zikredilmektedir.

Kuşanlar, Sogdianayı ele geçirdikten sonra Parthlar ve Sakalarla savaşta, hâkimiyet alanlarını güney ve batı yönünde genişletti. Sogdianayı geçtikten sonra Parthlar ve Sakalarla savaşarak, hâkimiyet alanlarını güney ve batı yönünde genişletti. Sogdiana'yı ele geçirdikten sonra güneye doğru ilerleyen Kuşanlar, Hayber Geçidi üzerinden Hindistan bölgesine girdi¹⁵. Daha sonra başkenti Baktria bölgesinin merkezi Belhden Gandhara ve Peşaver şehrine taşıdı. Kuşanların Türk şehirleri muazzam şekilde genişledi. Bu sınırlar tam olarak bilinmemektedir. Hükümdar Kanişkadan sonra tahta geçen Vanişka sonrasında Huvişka döneminde önemli bir olay görülmemektedir¹⁶. M.S. 3. yüzyılın ilk çeyreğinden 4. yüzyıl ortalarını

¹² Mızrak, Egemen, "Yüeh-Çilerin Kökenleri ve Tarih Okulu Dergisi", Eylül, 2014, s.1-17.

¹³ Eugene, Pakla, j. Eugene, *Afghanistan: A Region Geography*, Military Academy Wet Point, 2001

¹⁴ Bakır ve Bardakoğlu, *a.g.m.*, 131-132.

¹⁵ Bakır vd. *a.g.m.* s.133.

¹⁶ Salim Cöhçe, "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8 , Ankara 2002, c. s.1199-1292.

kapsayan dönemde Kuşan devletinin zayıfladığı ve parçalandığı görülmektedir.¹⁷

II. Kanişka hükümdarlığından sonra Kuşanlar Devleti zayıflayarak Sasanilere tâbi olarak varlıklarını bir süre daha sürdürdü. Kuşan Devleti sınırları, Pencap bölgesine çekildi. Bu durumu fırsat bilen Sasani hükümdarı I. Şapur, Kuşanları mağlup ederek, Pencap bölgesinin kuzey topraklarını ele geçirdi. Diğer taraftan Hun kabilelerinden Chionitaler ve Akhunlar Kuşanlar üzerine yıpratıcı saldırılar düzenlediler. Akhunlar, Devleti mağlup etti ve Peşaver bölgesine püskürttü. Akhunlar bir süre sonra Belh bölgesine hâkim olarak Kuşan beyliklerine teker teker son verdiler.

II. Kuşan Devletinde Sosyo -Kültürel Hayat ve Ekonomi

Kuşanlar, bölgesine geldikleri zaman burada Helenistik kültür etkisi devam etmekteydi. Yunan kültürü izleri, tamamen silinmemekle beraber zamanla geri plana çekildi¹⁸. Kuşanlardan önce Helenistik sikkeleri ve kötü kopyaları kullanılırken, Kuşanlar dönemi sikkelerin üzerinde göçebelere kıyafetlerini andıran kıyafet ve uzun çizme giymiş, ayakta duran hükümdar tasvirleri görülmektedir. Kuşan sikkelerinde Yunanca, Baktriaca ve Hint dillerinin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere Yunanca bölgede hâkim bir dil değilken, diğer yöresel dillerden biri haline gelmiştir¹⁹.

F. Peçenko nun yaptığı araştırmalara göre Haçlayan Sarayında bulunan pişmiş toprak ile yapılan tasvirler, Kuşanların ilk yabgusu olan Hiao Herasun bastırıldığı sikke üzerindeki tasvirlerle benzer özellikler gösterir. Amu Derya nehrinin kuzeyinde bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Haçlayan Sarayının Kuşanların kuzeyindeki sarayları olduğu bilinmektedir. Saka ve Kuşanlar Baktria bölgesinde görüldükten sonra bir de at üzerinde savaşçılar pişmiş toprak üzerine tasvir edilmiştir. Bu tür tasvirler, Bactria

---

¹⁶ Xinru, Liu, “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara,2002 C.4, s.137

¹⁷ Naarin, “a.g.m.”, s.1328.

¹⁸ Xinru, Liu, “Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara,2002 C.4, s.137-141.

¹⁹ Sivrioğlu ve Türkoğlu, *a.g.m.*, 61.

bölgesinin Kuşan hakimiyetine girdikten sonra bütün Baktria şehir harabelerinde görülmektedir.

Kuşanlar döneminin en önemli özelliklerinden biri budizmin yayılmasıdır²⁰. İlk tarih araştırmalarında Budizmin I. Kanişka döneminde kabul edildiği öne sürülse de sonraki araştırmalar göstermiştir ki, Budizm II. Kanişka (230-240) döneminde resmi din olarak kabul edildi ve asıl başarısını bu dönemde yakaladı. II. Kanişka döneminde Tirmiz ve Baktria Budist rahiplerinin uğrak yeri oldu. Bu dönemde Kuşan halkı arasında yükselen brahman sınıfa karşı Kanişka'nın Budistleri kayırdığı ve bu yol vasıtasıyla Orta ve Uzak Asya'ya doğru yayıldı. Bir ihtimal söz konusu olsa da Budizm resmi bir din olarak halka dayatılmıştır. Hindistandan doğan Budizm Afganistan'ın doğu batı boyunca yayıldı.

Diğer taraftan halk arasında güneş, ay tapımları, Mazda dini İran Parth Tanrıları, Yunan Tanrıları da oldukça rağbet gören dinler arasında yerini korudu. Yine neolitik dönemden itibaren görülmeye başlanan ana tanrıça kültleri de varlığını sürdürmüştür. Kapia Bergam da yerel bir ana tanrıçaya tapıldığı görülmektedir. Arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen tapınak buluntuları Kuşanlar Devletinin dini açıdan oldukça hoşgörülü olduğunu göstermektedir.

Kuşanlar, güney ülkeleri üzerinden Helenistik ülkelere geçerek, kültürlerini zenginleştirmişlerdi. Toharlara ve Kuşanlara göre şarap yüksek kültürün bir göstergesiydi. İçki ziyafetlerinden görüntüler Kandehar'da bulunan Budist sanat eserleri üzerinde görülmüştür. Aslında Budizm, sarhoşluk yapan şeyleri doğru karşılayan bir din değildir. Fakat bağıcılık ve şarap, medeniyet unsurlarından görüldüğü için eserlere yansımış olabileceği düşünülmektedir. Kuşanlar döneminden önce Baktria toplumunda ayrımcılık ve tabakalaşma mevcutken, Kuşanlar döneminde kronik yapıli statüye göre bir toplum oluşturulmuştu. Kuşanlar toplumuna Baktriana'daki anıtlarda

²⁰ Günay, Tümer, "Budizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352.

²⁰ Xinru, Liu, "Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C.4, s.137-141.

Kuşan hükümdarı için tanrının oğlu ifadesinin kullanımı ve bazı sikkelerde görülen ünvanlar bu durumu açıkça göstermemektedir.

Kuşan halkı çok iyi at kullanabilen, onurlu savaş ve ticaret başarısı oldukça yüksek bir halktı. Kuşanlar Devleti toplumu ataerkil özelliklere sahip bir toplumdur. Hükümdarlık babadan oğula geçerdi. Çin elçisi Chang-Chien bu dönemde Baktrialıların kadına çok değer verdiğini, hatta önemli bir karar alınacağı zaman erkeklerin mutlaka eşlerine danıştıklarından bahsetmiştir. Chang-chien'in notlarında Yüe-çilerin yüz ila iki yüz bine yakın okçu askeri olduğu görülmektedir. Hans Yüe çilerin yaklaşık olarak 400.000 nüfusa 100.000 askere 100.000 hane evine ihtiyacı vardı. Buna göre nüfusun neredeyse yarısı ve savaşabilen tüm erkekler ok kullanıyorlardı.

Kuşanların ekonomisi göçebe konumdayken hayvancılığa dayanmaktaydı. Bunun yanında mineral, maden işleme ve ticaretiyle ilgilenmişlerdir. Çin kaynaklarına göre Kuşanların ilk göçlerinden önce bir dağdan yeşim taşı çıkartıldığı bilinmektedir. Özellikle ak yeşim taşı diskleri o dönemde bin altın parçasıyla aynı değere sahipti. Yüeçiler bu işi o kadar iyi yapıyordu ki bölgede tekel oluşturmuşlardı. Bunun yanında Yüe-çiler at yetiştiriciliğinde de oldukça iyiydi. Ticari olarak Yüe Çilerden yeşim taşının yanı sıra at temin ediliyor bunun karşılığında Çin ipeği veriliyordu. Yüe-çiler ipek karşılığı o kadar at satmışlardı ki Yüe Çi atlarının şanı, civar bölgelerde ve tüm Orta Asya'da duyuldu²¹. Kuşanlar Hindistandan gelen kıymetli taşları, Çin ipeklerini Himayalar çevresinden gelen kıymetli malları Romaya ihraç ediyor, Akdeniz'den de şarap ithal ediyordu. Roma'dan alınan ithal ürünler, Kızıldeniz vasıtasıyla taşınıyordu²². Begram Kapisa antik şehrinde Fransız arkeologlar Hint fildişi, Çin malı cilalı nesnelere, Roma camı, Yunan bronz heykelcikler, alçı madalyonlar vb ürünler çıkarttı. Çıkarılan materyallerden anlaşılacağı üzere Kuşanlar Doğu ve Batı ticaretine güçlü bir ivme kazandırmışlardır²³.

---

²¹ Enoki K., Koshelanko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration" *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco, Paris, 1994, s.38.

²² Liu, a.g.m., s.142.

²³ Richard, Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s.250.

M.S. 1. yy dan itibaren yıpratıcı ve dış saldırılar yüzünden ekonomi de zayıflamaya başladı. Bu gerileme öncelikle para arzıyla kendini gösterdi. Kuşan Devleti ekonomiyi zekice düzenledi. Yüe-çiler paradan fazla anlamadıkları halde ekonomiyi canlı tutmak adına önceki paraları taklit ettiler. Bol miktarda para basarak ticari girişimlerini geliştirdiler²⁴. Kuşanlar, Baktria bölgesine yerleştikten sonra ilk Kuşan hükümdarı olarak bilinen Hıao y ve Kujula Kadphisesin sikkeleri, Baktria Kralı Eucratides (M.Ö. 171-1459) in kullandığı sikkelerin taklidiydi. Hıao y ve Kujula'nın kullandığı paraların üstünde görülen Kuşan isminde sikkeyi basan hükümdarın olduğu ön görülmektedir²⁵.

Bu şehrin ülkesi Baktria bu dönemde de ticarete oldukça meşhurdu. Kuşanları ziyarete gelen Çin elçisi Chang Chien in notlarına göre Baktrialıların savaş becerisi düşük ama ticaret zekâları oldukça yüksekti. Şehir ve köylerde surlarla çevrili zengin pazarlar vardı. Bölgede ulusal ve uluslararası ticaret yapılmaktaydı²⁶.

Yüe-çiler doğu dan Baktria bölgesine yeni bir dünya getirmişti. Yüeçiler Baktriana ve Sogdiana bölgesine yerleştikten sonra da Çinlilerle iletişim halinde kalarak ticaret yapmaya devam etmiştir²⁷.

Chang-chienin doğu batı yönünde yaptığı seyahat ve imparatora sunduğu raporda Çin ipeği ve bambusunun, Hindistan üzerinden gittiği ve el değiştirdikçe malların fiyatının arttığı, batıya doğru üç ticaret yolunun uzandığı ifadeleri yer almaktadır. Buna göre ipek yolu ticaretinin bu dönem açıldığı ve güneye doğru genişleyen Kuşanların, ipek yolu ticaretini ilk başlatanlar olduğu ön görülmektedir. Kuşanların aynı zamanda ipek yolu

---

²⁴ Narain, *ag.m.*, 1302-1303.

²⁵ Frye, Richard, *The History of Ancient Iran*, München, 1983, s.250.

²⁶ İrfan Habib, *Trade and Merchants in Indian History, Studies in Peoples History 2*, London 2015, s.78.Yatsenko Sergei, “Yüe-chion Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon Mongolia” *The Silk Road Foundation*, 2012, S.10, s. 39-48.

²⁷ Gregory I. Possehl, *The Indust Civilization Contemporary Perspective*, New Delhi, 2005, s.6; Ahmed B.Yahya, El- Belazuri, Fütuhul Buldan, (Çev. Muastafa Fayda)Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 352.

kontrolünü sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir. M.S. I. Yüzyıldan itibaren Roma ile de ticarî ilişkiler kurduğu bilinmektedir²⁸.

Devletin oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, Japonya, Çin den Roma İmparatorluğuna kadar uzanan yollarda önemli ticarî ve ekonomik avantajlar sağladı²⁹. Afganistan coğrafyasının ticaret yoluyla dünyanın uzak noktaları arasındaki ticarî ilişkiler geliştirdi. Kuşanlar, Çin ve Hindistan'ın Roma ile ticaretinde aracılık yaptılar. Zamanla önemi artacak olan ipek yolu ticaretini de desteklediler³⁰. II. Kadphises ve Kanışka'nın hükümlerinde döneminde Roma ve Hindistan arası kara ve deniz ticaret yolu kontrol altına alındı.

Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre Kuşan devletinde akılcı bir şehir ekonomisi mevcuttur. Devletin ekonomik yönden zengin oluşu; sanatkarlar ve tüccarlar tarafından yapılan bağışlara ve dini hediyelere yansımıştır³¹.

V.Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Afganistan kazılarında elde edilen buluntular göstermektedir ki Budizm etkisinin sanatsal ve kültürel faaliyetlere oldukça dikkat çekici ve başarılı bir şekilde yansımıştır. Buddha heykeli ve kültürel faaliyetleri oldukça dikkat çekici ve başarılı yansımıştır. Buddha heykeli tasvirinin ilk kez bu bölgede yapıldığı görülmektedir. Önceleri insan tasviri yapmaktan kaçınan sanatçılar, Helenizmin yayılmasından sonra İran ve Yunan tanrı heykellerini örnek alarak Buddha figürleri yapmaya başladı. Bu figür sikkeler üzerinde de kullanıldı. Zamanla Hint ve Yunan sentezinden oluşan özgün bir Budist sanat ekolü geliştirdi³².

Arkeolojik çalışmalara göre Kuşanların önemli yerleşim yerleri Afganistan'da Begram Dilberdzhin, Amu Deryanın kuzeyinde Dalvarzin

---

²⁸ Bakır, vd., *a.g.m.*, 131-132.

²⁹ Buryakov, Yuriy F., "Eski ve Ortaçağ dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, ss.421-425.

³⁰ Sivrioğlu -Türkoğlu, *a.g.m.*, s.64.

³¹ Narain, *a.g.m.*, s.1302.

³² Sivrioğlu vd.*a.g.m.*, 64.

Tepedir. Arkeolojik çalışmalarda Belh şehrinin 40 km kuzeydoğusunda bulunan Dalvarzin Tepe yerleşim yerinde hem Disoscuriois hem de Budist tapınağı ortaya çıkarıldı. Sorkh Kotalda Mazda dini tanrısı Aoşa için bir tapınak tespit edilmiştir³³ Bu tapınaklarda Kuşan hükümdarlarına ait büstler bulunmuştur. Kanişka'ya ait olduğu bilinen büst hem Matta hem de Sorkh Kotalda görüldü. Yazıtta göre Sork Kotal da bulunan tapınak Kanişka döneminde inşa ettirilmiştir. Matta bulunan diğer iki heykelin kime ait olduğu ön görülmemektedir. Bu dönemdeki Budha heykelleri genellikle ayakta duran ve at kullanan insanları tasvir eder. Celalaba'a yakın bir konumda yer alan Ahin-Posh'da kutsal eşyalar ve Kuşan sikkeleri bulunmuştur. Kuşan hükümdarlarının maddi yardım yaptığı ve adaklar sunduğu ele geçirilen kalıntı ve yazıtlarda tespit edilmektedir. Yazıtlarda devletin idari yapısına ait bilgiler daha az olup, çok sayıda dini yazıt tespit edilmiştir. Bu yazıtlarda kamu kurumları, hayır işleri, dini işler, Kuşan idarecileri ve soylulardan bahsedilmiştir. Yazıtlara göre dini zenginlik gelişen ticareti ve şehir hayatını birlikte getirdi ve halk arasında herhangi bir dini nitelikli isyan yaşanmadı.

Kuşanlara ait olduğu tespit edilen sikkeler üzerinde görülen hayır işleri su kuyuları, çeşme, tapınak, manastır, aş evi, toplantı salonları, bahçe vb yapılarıdır. Toplum içerisinde çok farklı dallardan zanaat ve sanat dalı gelişmiştir. Özellikle motiflerle taş oymacılığı, resim, heykeltıraş çalışmaları dikkat çekici kalıntılardır. Heykel alanında sanatın gelişimi korunması, M.S. I. yüzyılın ortalarına kadar Kuşan kralları himayesindedir³⁴.

VI. Akhunlar (Eftalitler) Devleti

Türkler kabilelerin fiziksel özelliklerine bağlı olarak, Akkoyun, Karakoyun, Ak Tatar, Kara Tatar, Kızıl Hun vb. adlar kullanmaktaydı. 5. ve 6. yüzyıllarda doğu İran, Afganistan, Hindistan, Horasan, Maverünnehir ve Türkistan da büyük bir devlet kuran Akhunlarda Hsiung nuların yani hunların bir koldur. Akhunlar yaşadığı döneme siyasi, kültürel ve askeri olarak damga vurmuştur. Büyük bir Türk imparatorluğunun temsilcisi olan Akhunlar

---

³³ Sivrioğlu, *a.g.m*, 61.

³⁴ Remech, Sharma, "Kuşan Sanatı ve Medeniyeti", *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002,C.4*, s.125-136.

kaynaklarda çeşitli adlarla karşımıza çıkmaktadır. İslam kaynaklarında Abdal ile ilişkisi olan Haytal Habtal Hun kökenli kabile olarak geçmektedir. Dineveri, Mesudi, Taberi, Belâmi, Yakut, Mukaddesî ve Firdevsi eserlerinde Akhunlara yer vermiştir³⁵.

Akhunlar Çin kaynaklarında Hos, Süryanice kaynaklarda aBdel, Ermenice kaynaklarda hepztal, Arapça kaynaklarda Haital, Hint ve İran kaynaklarında Kidarilerde olduğu gibi Huna ve Hazyon adı kullanılmıştır. Huna kelimesi tüm göçebe kavimlerde kullanılan ortak bir ad değilse Kidariler ve Akhunlar aynı kabileye mensuptur. Belazuri, Fütuhu'l Buldan adlı eserinde Akhunların Faris kökenli olduklarını savunan görüşe yer vererek, Türk kökenli olduklarını belirtmiştir. Hârezmi, Halakalaç, Türklerin atalarının Akhunlar olduğunu savunmuştur³⁶.

M.S. 400 yıllarında Avarlara bağlı olduğu bilinen Eftalitlerin ataları, Çungarya steplerinde yaşayan “Hua” adında küçük bir oymaktır. W. Samolin, Hunları teşkil eden boyların İskit kökenli olduğunu ve Hun adını prestij için kullandıklarını ifade etmiştir. W.M.Govern Kionitlerin Hunların bir kolu olduğunu belirtmiştir. De Guignes Kionitleri ve Eftalitleri aynı topluluk olarak görmüştür. Akhunlara Kkionit adını ilk kullanan kişi roma tarihçisi Ammianus Marcellius'dur.

W.M. Samolin, Hunları teşkil eden boyların İskit menşeli olduğunu ve Hun adını prestij için kullandıklarını ifade etmiştir. W.M. Mc Govern, Kionitlerin hunların bir kolu olduğunu iddia etmektedir. De Guignes, Kionitleri (Hyonları) ve Eftalitleri aynı topluluk olduklarını düşünmüştür. Akhunlara “Kionit” adını ilk kullanan kişi Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'dur. Çalışmalarında yer alan bilgilere göre Kionitler, Sasani Devleti'nin Sınırlarına yakın bir bölgede yaşamaktaydı. A. Cunnigham, Kionitlerin Toharlarla aynı topluluktan olduğunu belirtmiştir.

Eftalit paraları üzerinde; “Kionit halkının Kralı Hephthal “ ve Akvanasahohiono: Kionit halkının kralı Akûn “ gibi ifadelerin yer alması,

---

³⁵ Chavannes Edouard, *Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.28; Lev, Gumilev, *Hunlar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, 74.

³⁶ El-Belazuri, a.g.e.,463.

hükümdarın mensubu olduğu kabileyi ifade eder. Bu açıdan K. Enoki'nin Akhunların İran menşeli olduğuna dair görüşü, yetersiz delillere sahiptir. G. Nemeth'e göre ise Eftalitler farklı bir kabiledir. Kionit, Hyon, Hyonaye gibi adlarla anılan topluluk Akhunlardır³⁷

Akhun paraları üzerinde “Kionit halkının kralı Heptal ve Akvanasahohiono: kionit halkının kralı Akûn gibi İran menşeli olduğuna dair görüşü, yetersiz delillere sahiptir. G. Nemeth'e göre ise Eftalitler farklı bir kabiledir. Kionit Hyon Hyonaye gibi adlarla anılan topluluk Akhunlardır³⁸.

Hint kitabelerinde ve sikkelerde Kionitler ve Eftalitler arasında herhangi bir ayırım söz konusu olmayıp, aynı kabileye mensup oldukları görünmekte ve her iki halk içinde Akhun adı kullanılmaktadır. Grek eserlerde yine “ Abdelai, Eftalit, Leukoi Hunnoylar” Amu Deryanın kuzeyinde Sasanilere karşı mücadele eden Türkler yani Akhunlardır. M.S. 5. Yüzyıldan itibaren Afganistanda Orta Asya kökenli göçebe bir kavim olan Kidari-Kuşan hâkimiyeti görülür. Kidariler efsanevi ataları Kidaraya ithafen kendilerini Kidarlar olarak da adlandırılmıştı. Kidara adının geçtiği geçtiği en eski sikkeler Sogdiana da (batı Türkistan) görüldü. Kidariler; Ermeni kaynaklarında Hun, Hint Kaynaklarında Huna, Roma ve Bizans kaynaklarında Hun, Hint kaynaklarında huna, roma ve Bizans kaynaklarında Kızıl Hun olarak adlandırılmıştır. Bundan dolayı Kidarilerin hunların bir kolu olduğu öngörülmektedir. Fakat diğer bir görüşe göre de Kidariler, düşmanlarını geri püskürtmek için Hun adını kullanmıştır. Afganistan'ın kuzeyine yerleşen Kidariler, kendilerini Kuşanlar devletinin mirasçısı olarak görmüştür³⁹.

429 yılında Çin idarecisi To-pa Wei den kaçan Hualar da bu dönemde Maveraünnehirde görülmektedir ve bölgede Kionit ve Hua kabilelerinin konfederasyonu söz konusudur. Bu dönemde Hualar, Kionitler üzerinde hâkimiyet kuracak kadar güçlü değildir. Daha sonra güçlenen Hualar bölgede Türk Konfederasyonunun idareci zümresi olacaktır. Tüm Orta Asyalı halkların neredeyse tamamı farklı boylardan oluşmaktaydı. Buna bağlı olarak

---

³⁸ Akbulut, *a.g.m*, s.1318-1320.

³⁹ Sivrioğlu vd, *a.g.e*, s.64-65.

kaynaklarda Hunların bir kolu olarak geçen Eftalit, Kidari ve Kionitler tek çatı altında Akhunlar adını diyebiliriz. Arkeolojik kalıntılardan anlaşılacağı üzere Akhunlar Belh, Çağaniyan ve Toharistanı ele geçirip, burada Kuşanlar Devletinin çöküşünün ardından bölgede büyük bir devlet kurdular. Çinli Budist seyyahların notlarında da 5. ve 7. Yüzyılda Toharistan ve Gandhara bölgesinde Akhunların hâkimiyeti görülmektedir⁴⁰. Akhunlar bölgede otorite tesis ettikten sonra 5. Yüzyılın ikinci yarısında Pencap bölgesine yerleşerek, Hindistan hâkimiyetini de ele geçirmişlerdir⁴¹.

VII. Maveraünnehir ve Horasanda Akhunlar, Kionitler, Kidariler, Hualar

Perslerin soyuna dayanan Sasaniler,⁴² İran coğrafyasında kök salıp, güçlü bir devlet teşkilatı oluşturdu. Doğu Romaya karşı başarılı mücadeleler sergileyen Sasaniler, bölgede Akhun birliklerinin güçlenmesiyle sarsıntıya uğradı. Bizans, Ermeni ve Rum kaynaklarına göre Akhunlar zaman zaman Amu Derya nehrini geçip İran toraklarına akınlar düzenlenmiştir. 349 yılından 358 yılına kadar süren bu akınlar Sasani Devletini yıkım noktasına getirmiştir. V. Behram Gur döneminde 359 yılında Akhunların askeri yardımlarını sağlamak üzere iki devlet arasında Amid Diyarbakır antlaşması yapılmıştır⁴³.

Kionitler tarafından Sogdiana'nın ne zaman feth edildiği tam olarak bilinmese de wei shu de yer alan bilgilerden çıkarım yapıldığında, yaklaşık olarak 370-375 yıllarında bölgeye hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Kionitler Sogdiana'yı fethettiği sırada Baktriada Kuşanlar iktidarına, üçüncü Kuşan sülalesi halef olmuştu. Hem Kuşanlar hem de Kionitlerle mücadele etmek zorunda kalan Sasaniler diğer taraftan Roma ile savaşa girince, durum Kionitlerin lehine dönmüştür⁴⁴.

---

⁴⁰ Konukçu, *a.g.m.*1312-1314.

⁴¹ Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., "The Yüeh chih and Their Migration" *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco, Paris, 1994, s.38.

⁴²Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Altungök, *Geç Antik Çağ Asya Kaynaklarında Türkler* İstanbul, 2023.

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2015, 85-87.

⁴⁴ Akbulut, *a.g.m.*, s.130.

Kionitler 356 yılında devleti kurup, 370-375 yıllarında Sogdiana'yı fethettikten sonra Sasaniler ile kuzey doğuda komşu oldu. İslam kaynaklarında yer alan bilgiye göre Türk hakanı Amu Deryayı geçerek, Horasana girdi ve Merve kadar ilerledi. Hunların Kionit kolu Sasanilerin kuzeydoğusunu işgal ederken, Eftalit kolunun da Baktria bölgesine girerek Sasanilere karşı mücadele verdiği bilinmektedir.

Taberî'de yer alan bilgilere göre sahip olduğu topraklara valiler tayin eden Sasani hükümdarı Behram Gur kardeşi Nersiyi Horasan Valisi olarak atadı ve Belh şehrinde ikamet etmeye başladı. Tarihi kaynaklarda Sasanilerin Belh şehrine kadar geldiğine dair başka veri görülmemiştir.428 yılında Sasanilere karşı yenilen Kionitler Behram Gurun ölümüne kadar Amu Deryayı geçemedi⁴⁵.

Sasani hükümdarı II. Yazdigerin tahta geçmesiyle 438-457⁴⁶ Kionitler yeniden Sasani sınırlarını tehdit etmeye başladı. Sasaniler, Talekân bölgesinde Kidara Kuşanlar ve Kionit Hyonlarla mücadele ederken, diğer taraftan Doğu Roma ile savaş içerisindeydi. II. Yazdigerd, horasanda Kionit tehlikesine karşı ordugah kurdu. Kionitlerle savaştı. Kaynaklarda savaşlar hakkında tam bir bilgi yer almasa da kesin olan konu Kionitlerin, Horasanda hakimiyet sağlamış olduğudur. Daha sonra Kionitlerin Sasaniler karşısında zayıflayarak batıya yani Maveraünnehir'e çekildiği bilinmektedir

Diğer taraftan Hualar Maveraünnehri, Kionitlere bırakarak Amu Deryanın güneyine inmiş ve burada dördüncü Kuşan sülâlesi Kidara, Kuşanları tehdit etmeye başlamıştır Bundan sonra M.S. .425 ve 450 yıllarında Kidariler hükümdarlığının zayıfladığı görülmektedir. Kidari toprakları, Sasani hükümdarı Hürmüz 457-459 ve Firuz459-484 döneminde Sasanilerin⁴⁷

⁴⁵ Dames Manse, "Afghanistan" *İslam Ansiklopedisi*, MEB, 1994, 567; Kamalova, Zebinsihol, "Orta Aya Binbir Şehir Ülkesi" *JOTS*, 2020 4/1, s.39-49.

⁴⁶ Bkz. Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İranda Devlet ve Ekonomi Sasani Dönemi (M.S.226-652)*, İstanbul, 2015.

⁴⁷ Turhan Kaçar; "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz" *Tarih Dergisi*, Sayı 47 İstanbul, 2009, s.1-22.

denetimi altına girmiştir. Kidarilerin çöküşüyle Akhunlar Eftalitler olarak bilinen göçebe kavimler yer yer idareyi ele almıştır⁴⁸.

Eftalitler, Amu Deryanın güneyine indikten sonra ilk ele geçirdikleri yer Velvalic bölgesidir. Nitekim Hududül - âlem de Eftalitlerin yaşadıkları yer olarak Velvalic bölgesi geçmektedir. Günümüz Kunduz civarında yer alan Velvalic, Çin kaynaklarında Huo bölgesi olarak geçer. Afganistanın kuzeydoğusunda bulunan Kunduz Huoy Akhunların merkez şehirlerinden biridir.

Bu dönemde Eftalitler sadece beş altı bin civarında bir askeri kuvvete sahipti. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Eftalitler Kionitlerle koalisyon oluşturup, ordularını güçlendirdi. Akhun birlikleri Kidara Kuşanlarından Belh bölgesini alıp Horasana yerleştikten sonra buldukları bölgenin güneybatı güzergahında olan Badgis ilini başkent yaptılar. Akhun birlikleri Kidara Kuşanlarının topraklarını tek tek ele geçirdi. Akhunlar tarihi kaynaklarda Kidaraların hanedan varisi değil de istilacı kuvvet olarak yer almaktadır. Horasanı ele geçiren Eftalitler elli yıl sonra Gandharayı da Kidaralardan almıştır.

457 yılında hükümdar Aksungur Ahşunvar döneminde Akhunlar Devleti parlak ve güçlü bir döneme girmiştir. Öyle ki Sâsanilerin Şahı II. Yazdgerd in ölümünden sonra Akhunlar taht varisi üzerinde etkin rol oynamış ve Akhunların desteği sayesinde Şah Firuz tahta çıkmıştır⁴⁹ kafe Daha sonra dara düşen Sasani hükümdarı Şah Firuz, Akhun birliklerinden destek sağladığı zaman Akhunlara Talekân ve C. Huarta göre Firuz Akhun birliklerinden destek sağladığı zaman Akhunlara Talekan ve Vaşgird bölgesini vermiştir. 457 yılı civarında Talekan, Akhun sınırları dâhilindedir. C. Huarta göre Firuz hükümdar olduktan sonra Akhunlara Tirmiz ve Talekânı vermiştir. Böylece Amu Deryanın batısı, Horanın doğusu batıda Talekân doğuda Tirmiz güneyde Bamyan Herat ve Herat nehrine kadar olan bölge Akhunların hâkimiyet sahası olmuştur. Herat nehri Sasani ve Eftalitler arasında sınır

---

⁴⁸Sivrioğlu Töre, Türkoğlu Ahmad Jawid, *Afganistan Tarihi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2017, 588.

⁴⁹ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s.45.

oluşturmaktaydı. Sasanilere karşı başkent Bağdis güçlendirilerek ve askeri bir üs konumuna getirilmiştir⁵⁰.

Horasan topraklarında hâkimiyet sağlamak isteyen Şah Firuz ve Aksungur arasında olan anlaşmazlıklar sonucu 465 ve 475 yılları savaş yılları olmuştur. Şah Firuz bu mücadeleyi büyük bir yenilgiyle sonlandırmak zorunda kalmış ve Aksungur'dan canını bağışlaması için af dilemiştir. Aksungur sınırlarının korunması ve belli bir miktarda harç ödemesi, oğlu ve taht varisi Kavadın sarayda esir olarak kalması koşuluyla Şah Firuzu af etmiştir⁵¹. Bu yenilgi karşısında onuru oldukça zedelenmiştir. Bir süre Akhun sarayında kalan Şah Kavad vergisini ödemek şartıyla ve Aksungur'un desteğiyle yeniden tahtına kavuştu. Sasani İmparatorluğu' nu yerinden sallayacak olay Mazdek isyanıyla baş gösterdi. Bu dönemde Şah Kavad yeniden Akhunlar Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Akhunlarda aldığı otuz bin kişilik askeri destekle Mazdek isyanını bastırarak müritlerini idam etmiştir.⁵²

Akhunlar'ın vassal devleti gibi hareket eden Şah Kavad babası gibi Akhun hükümdarı Aksungur tarafından savaş esnasında öldürüldü. 531 yılında oğlu I. Hüsrev Anuşirvan Sasani tahtına oturdu. I. Anuşirvan âdil ve güçlü bir hükümdardı. Sasani halkı bu dönemde refaha kavuştu. Bu dönemde Akhun hükümdarı da Toraman'ın oğlu Mihiragula'dır⁵³Akhunlar Devleti'nde Budizmin yükselmesi parlaması dolayısıyla savaş siyaseti zayıf bir hal almıştır. Diğer Taraftan 552 yılında kurulan Gök Türkler Devleti batıya doğru ilerleyerek güçlenmektedir. Akhunlar bu dönemde Sasani ve Gök Türk ittifakı arasında sıkışıp kalmıştır⁵⁴. Bu dönemde Akhun hükümdarının adı Taber'i 'de yer alan bilgilere göre Gatkar olarak geçer. Akhun hükümdarı Gök Türk istilasının başlamasıyla Belh, Amuy, Zem ve Tirmizliler 'den oluşan bir ordu toplar. İki ordu Nahşab yakınlarında karşılaşır. Akhun ordusu çok büyük bir

---

⁵⁰ Ahmet Altungök, *a.g.e.*, s.47.

⁵¹ Akbulut, *a.g.m.*, s.1322.

⁵² Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.III, Çev. Zakir Kadiri Uga-n Ahmet Temir Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s.352.

⁵³ Kafesoğlu, *a.g.m.*, s.85-87.

⁵⁴ Konukçu, *a.g.m.*, s.1313.

darbe alarak dağılır, hükümdarı savaş esnasında ölür. Menandros'a göre bu savaş, 562 yılında vuku bulmuştur. Gök Türk Hakanı İstemi Kağan'ın Akhunlara saldırdığını öğrenen Husrev Anuşirvan'da Belh ve Toharistan bölgesine bir ordu göndererek, Belh ve Kunduz'a doğru hızlıca yayılmıştır. Toharistan, Kabulistan, Zâbûlistan ve Sağaniyan (Çağaniyan) Sasanilerin idaresine alındı⁵⁵. Akhunlar 565 yıllarında Sâsani Gök Türk ittifakı sonucu yıkıldı. Amû Derya'nın kuzeyinde yer alan topraklar Gök Türklerin, nehrin güneyinde yer alan kuzey Afganistan toprakları sâsânilerin hâkimiyeti altına girdi. Afganistan'da hâkimiyetlerini kaybeden Akhunlardan kısa bir süre sonra Hindistan'da çöküşe geçti ve 7. Yüzyılın başlarında Hindu asıllı toprak sahipleri tarafından Akhun idaresi yok edildi. Akhunlarından bir bölümü Türkşahiler adı altında 870 yılına kadar Afganistan ve Hindistan arasında Ohind bölgesinde varlığını sürdürdü. Afganistan'ın dağlık bölgelerine çekilerek varlığını korumaya çalışan bu grubun Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerine katıldığı, bugünkü Pakistan'ın oluşumuna zemin hazırladığı bilinmektedir⁵⁶.

Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Amû Derya'nın güneyinde Toharistan bölgesinde, Sicistan, Bâmîyân, Hüttal ve Kâbil çevresinde birtakım küçük Türk beylikleri de görülmektedir. Bu liderlerden Huttal Şah, Cebbuye ve Tarkan Nizek tarihte kahramanca yer alan beylerden bazılarıdır. Bu beyler Tarkan, Yabgu, Şah vb ünvanlar ile daha çok kendi kabilelerine idarecilik yapmaktadır. Herât ve Bagdis'de Eftalit idarecileri Sâsaniler'e bağlı olarak varlığını sürdürmüştür⁵⁷.

630 yıllarında Baktria ve Toharistan'ı gezen Çinli Budist Hsüan Tsang⁵⁸ bölgede 27 feodal krallıktan bahsetmektedir. Hsüan Tsang'ın notlarına göre Toharistan'ı eskiden idare eden hükümdarlık ailesi ikiye bölünmüştür ve bu bölgenin idaresi Tu-kiue yani Gök Türklerle bağlanmıştır. Biruni (973-1048) Alberuni's India başlıklı eserinde; bu krallıkların Türkler tarafından kurulduğunu, Türkşahilere bağlı olduğunu, Kâbil Şahının ilk

---

⁵⁵ Akbulut, *a.g.m.* s.1330-1331.

⁵⁶ Cöhce, *a.g.m.*, s.1291.

⁵⁷ Konukcu, *a.g. m.*, s.1348-1351.

⁵⁸ Hsüan Tsang, *a.g.e.* s.80

hükümdarının Barha tegin olduğunu yazmıştır. Türkşahilerin bir diğer kolu Gazne bölgesinde hâkimiyet kurmuştur. Buradaki krallar için “Rutbil” adı kullanılmıştır. Hindistan dönüşü aynı güzergâhı takibeden Hsüan Tsang’ın notlarına göre Tohuo-lo (Toharistan) sınırları içinde yer alan Huo (Kunduz) 3000’li bir alan kaplar. Bölge Türklerin elindedir⁵⁹.Türk menşeli bir hükümdar tarafından idare edilmektedir. Akhunların kalıntıları olarak bilinen ve İslam kaynaklarında en çok bahsi geçen halk Halaçlar olmuştur. Halaçların menşei Türk’tür. 10 ve 14. yüzyıl İslâm kaynaklarında yaşadıkları bölge Toharistan’ın güneybatısında yer alan Sîstân’dan Kabûl’a kadar uzanır. Kaynaklarda görülen Kâbul Şahîlerin (Türk Şahîler)idare alanları da aynı bölgeyi kapsamaktadır. Bu hususta 9. yüzyıl İslam âlimi Ya’kubî ‘de Bâmyân ve Belh arasında yer alan Bencehar, Hast ve Gurevend şehirlerinin Kabûl Şahîlere ait olduğunu bildirmektedir⁶⁰

Afganistan, Hindistan ve Maveraünnehir’de Akhunların hâkimiyeti sona erdikten sonra bir takım direnişçi topluluklar oluştu. Bu direnişçileri Toharistan, Horan ve Maveraünnehir’de bir araya toplamaya çalışan liderlerden Tarkan Nizek, tarihi kaynaklara görkemli bir kahraman olarak belirmektedir. İbn el Esir, Taberi, Belazuri eserlerinde Tarkan Nizek adından da sık sık bahsettiği görülmektedir. Arkeolojik kalıntılardan elde edilen verilere göre Tarkan Nizek kendi adına para bastırmıştır. Para üzerinde görülen bilgilere göre Nizek adından sık sık bahsettiği görülmektedir. Arkeolojik kalıntılardan elde edilen verilere göre Tarkan Nizek kendi adına parayı bastırmıştır. Para üzerinde görülen bilgilere göre Nizek, herhangi bir hükümdara bağlı değildir. Dolayısıyla bağımsız hareket etmektedir. Tarkan Nizek Müslümanlığı seçmiş bir Türk beyi olarak bilinir. Türklüğü hakkında görüş belirten ilk tarihçi Akdes Nimet Kurat’tır. Akhunlar Devleti yıkıldıktan sonra Sasaniler devleti rahatlamamış, Arabistan’da ortaya çıkan İslamiyet hızla yayılırken⁶¹, halife ve Emeviler özellikle İran topraklarına yönelmiştir. Horasanda hâkimiyet kuran Araplar, valileri vasıtasıyla Toharistan,

⁵⁹ Hsüan Tsang, a.g.e, s.81.

⁶⁰ Bayburtoğlu, Hasan, Orta Çağda Toharistan Bölgesinde Halaçlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019, s.24-32.

⁶¹ Bkz. Altungök, a.g.e, s.98.

Maveraünnehir ve Türk ülkelerine sürekli akınlar düzenledi. II. Yazdigerdi yakalamak amacıyla Amu derya nehrine doğru yol aldı. Merv-i şah-ı cihan üzerinden yürüdü. III. Yazdigerdi yakalamak amacıyla amu derya nehrine doğru yol aldı. Merv-i şah-ı cihan üzerinden Merv ve Ruda geçti. Bu arada Yazdigerdi göndermişti. Yardım almayan Yazdigerd Belhe çekildi⁶². Bu dönemde Yazdigerd ve Tarkan Nizek arasında geçen bu konuyu şu şekilde aktarır”*Yazdigerd bu durumu görünce horasan2a gitti. Merv sınırına gelince, buranın merzbanı mabeveyh kendisini saygı ile yücelterek karşıladı. Tarkan Nizek de Yazdigerdin yanına geldi. Getirdiği elbiseyi, şaha hediye etti. Yanında bir ay kaldıktan sonra ayrıldı. Sonra Tarkan Nizek, Yazdigerde yazdığı mektupta kızı ile evlenmek istediğini bildirdi. Yazdigerd buna son derece öfkelenildi. Tarkan nizeki kölelikle suçladı ve cesaretine, cüretine kızdığını belirtti. Böylece zaten kötü olan durum şahın aleyhine gelişme kaydetti. Yazdigerd, takiben 536 Mayeveyhe hesapların incelenmesini ve kendisine bildirilmesini emretti. Akıllı ve dirayetli bir şahıs olan mabeveyh o anda şahdan yüz çevirdi. Tarkan Nizeke bir mektup yolladı ve onu Yazdigerd aleyhinde yönlendirdi”.*

Belazûri aynı konunun devamında şu ifadelere yer verir: “yenilmiş ve kovulmuş bu adama iktidarına yeniden kavuşması için sen ona yardım ettin. Ama o sana neler yazdı. Daha sonra Mabeveyh ile Nizek Tarkan Yazdigeri öldürmek için birbirlerine destek oldular. Nizek Tarkan Türklerin başına geçtine el-cünabize geldi burada Sasani ordusu ile savaştılar. Önceleri iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Sonra ise savaş Türklerin üstünlüğü ile sona erdi. Adamları öldürdü ve orduları yağmalandı. Yazdigerd Nizek Tarkanın eline geçmemek için Merv e geldi. Ancak şehrin abalisi kapıları açmadı. Yazdigerd bunun üzerine hayvan üzerinden indi yaya olarak gitti. Sonunda Mürgan nehri kenarında bir değirmencinin evine girdi. Yazdigerd, bir söylentiye göre Mayeveyhin adamlarınca bir söylentiye göre de değirmenci tarafından öldürülmüştür. 651 yılında meydana gelen olay, aynı zamanda Sasanilerin de sonudur. Hanedan firuz sağ kaldı ve Türklerle sığındı. Bir müddet sonra da Türkler onu evlendirdiler. O da bunların arasında sade bir vatandaş gibi yaşadı⁶³.

Sicistan bölgesindeki Türk bölgelerini fethedenel-Ahmefb. Kays, Kufe valiliğine getirildi. Daha sonra Emevi Valisi ile arası açılınca Türk

⁶² Ahmed B.Yahya, El- Belazuri, Fütuhul Buldan, (Çev. Muastafa Fayda)Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 352.

⁶³ El- Belazuri, a.g.e., s. 353.

hakını Rutbile sığındı. Rutbil, el-Ahmede destek çıkmadı ve 704 yılında başını kesere, Haccaca gönderdi⁶⁴ Ahmed bi Kays ile başlayan İslam ordusu faaliyetlerine devam etti. Belh bölgesinde görülmektedir. Semengan bölgesine kadar ilerlemiştir. Kays, Belh bölgesinde Bermeklerin tapınağın nev-baharı görevlendirerek yıktırması ve bu olay o dönem için oldukça yankı uyandırmıştır. Belazuri de yer alan bilgilere göre 665 yılında Herat idaresinde bulunan isim Nafı b. Halid et-Tabi'dir. Horasan valiliği Abdullah b. Hârizmidir.

Sasaniler Devletinin ortadan kalkması Tarkan Nizek ve İslam ordularını karşı karşıya bırakmıştır. Bu dönemde Tarkan Nizek, Horasan valisiyle dostça geçindiği ve bastırıldığı paralarda ona bağlılığını bildirdiği bilinmektedir. Fakat 691 yılında ortaya çıkan bir ayaklanma sonucunda Abdullah b. azimim kesilen başı Abdülmelik'e gönderilmiştir.

Haccac'ın güvenilir adamlarından başarılı İslam komutanı ve Horasan valisi Yezid b. el Mühelleb b. Ebisufra ile Toharistan hâkimi Tarkan Nizek arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve Yezid Toharistan'ı işgal etmiştir (703)Bundan sonra Yezidin kardeşi Mufaddal dokuz ay süren görevi boyunca Bagdisi fethederek, zengin bir ganimet elde etmiştir. Badgis'de bulunan tüm halka sekiz yüz dirhem dağıtılmış ve 705 yılında Horasan valiliğine ise Kuteybe b. Müslim atanmıştır⁶⁵.

VIII. Kuteybe b. Müslim ve Tarkan Nizek'in Sonu

El- Velid devrinde Horasan valiliği yapan Ebu Hafs Kuteybe b. Müslim görülür. Kuteybe b. Müslim Harezm ve Sicistan bölgelerini fethedip, Toharistan ve Maverâünnehirde kalıcı izler bırakmış büyük bir fatih olarak İslam kaynaklarında yer alır. Kuteybe b. Müslim Haccaca bağlı olarak Horasan Valiliğine atandıktan sonra ülke işleriyle yakından ilgilendi. Tâlekan bölgesi üzerine yürüdü, daha sonra Belh bölgesine giderek civar dihkânları kendisine bağladı. Barmak'ın Nev Baharı yıkımı sebebiyle Belh bölgesi Araplara sıcak bakmıyordu.

---

⁶⁴ Konukçu, *a.g.m.*, s.536.

⁶⁵ Konukçu, *a.g.m.*, s.539

Tarkan Nizek, Kuteybe b. Müslim lede ilişkilerini bazen dostça bazen de düşmanca tutmak zorunda kalmıştır. 706 yılında aralarında gerçekleşen anlaşmaya göre Tarkan Nizek yanında bulundurduğu esirleri serbest bırakacak, Badgise girmemek şartıyla aradaki husumet ortadan kaldırıldı. Anlaşma sonrası Amu Deryayı geçen Kuteybe b. Müslim Maverâünnehir'de yeni bir askeri üs kurdu. İbn el esirde yer alan bilgilere göre Tarkan Nizek ve Kuteybe b. Müslim, Buhara'nın fethinden sonra Tarhun ülkesine beraber döndü708 Tarkan Nizrek Toharistana doğru yol alırken iki lider Amûl da yollarını ayırdı.

Bundan sonra Kuteybe bin Müslimin Toharistana yönelerek, Tarkan Nizek e karşı siyaset değiştirdiği görülmektedir. Tarkan Nizek bu durum karşısında Merv er Rûd, Talekân, Belh, Cüzcan ve Fâryâb gibi civar bölgelerden yardım istedi. Toharistan yabgusunun karşı tarafta olduğunu anlayan Nizek, yabguyu etkisiz hale getirdi. İbn el Esir ve Taberide (t.Y. s.249) yer alan bilgilere göre kışı savaş hazırlığı içerisinde geçen Kuteybe b. Müslim kardeşi Abdurrahmandan 12.000 kişilil bir kuvvetle Burukân'a gelmesini istedi.

Tâlekaân'a doğru yol alan Kuteybe burada hırsızları öldürdü. Fâryâb hükümdarı sorun çıkartmadan Kutebeye itaatini bildirdi. Cüzcan hükümdarı ülkesini terk ederek dağlara kaçtı ve ve Cüzcan halkı Kuteybe'ye itaat etti. Bundan sonra Kuteybe Belh üzerinden Hulm geçidine doğru ilerledi ve kardeşinin ordusuyla birleşmek üzere yol aldı. Hulm geçidinin arka tarafından bulunan bir kalede Tarkan Nizek i kısırdı. Tarkan Nizek Kûrze sığındı. Sarp bir yola sahip olan bu bölgeye binekler çıkamıyordu. Kuteybe iki ay boyunca bölgeyi kuşatma altında tuttu. Yiyecek kıtlığı da olan Tarkan Nizek burada çiçek hastalığına yakalandı. Kuteybe b. Müslim in sözünün eri ve güvenilir kişiliğini kullanarak Nizeki yanına getirtmeyi başarmıştır. Süleymin Kuteyb seni ölümlle cezalandırılmayacak ifadesine inanan Tarkan Nizek Kuteybe tarafından katledilmiştir. Tarkan Nizek ile beraber ailesi, çocukları ve 700 kişide öldürüldü. Tarkan Nizek in kellesi Haccâca gönderildi⁶⁶.

---

⁶⁶ Taberi t.y.,s.250-253.

Bundan sonra Nizek hanedanının sonu Kuteybe tarafından görevlendirildi. Bu hükümdarların ilki Salih b. Nizek Nasr b Seyyar Horasan valisiyken Taşkent valiliğine atandı. Tarkan Nizek sikkelerde “ Belh yabgusu” ünvanı kullanılırken 720 yılından sonra gelen kabul şahi idarecileri “ Horasan Tegin şahı” Halaç İlteberi ünvanını kullanmıştır. Bundan sonra Türk Şahilerin mücadelesi Türk Rutbiler, Yabgular, Huttelanlar aracılığıyla devam edecektir.

Diğer taraftan Kuteybe bin Müslim başarılı fetih hareketlerinden sonra halife Süleyman b. Abdülmelik’e karşı ayaklanmıştı. Kuteybe b. Müslim’in emrindeki askerler bu işyana katılmamış ve Kuteybe bi Müslim vaki b. Hasan el-Temimi tarafından 715 yılında öldürülmüştür

Akhun kalıntısı Halaçların Zâbûlistan bölgesinde kurduğu hanedanlıklar Nizik, Tarhan, Hurtekin, Temrûn, Guzuksuhrâb ve Fûrak bölgede küçük Türk boylarının melikleri için kullandıkları ünvanlardı. Hükümdarları Zenbil, Zunbil, Rutbil gibi ünvanlar kullanmıştır⁶⁷.

Araplar Sistân seferlerini Zâbûlistan güzergâhıyla gerçekleştirmekteydi. Arap İslam orduları ilk kez Hz. Ömer döneminde 634-644 Amr b. Temimi komutasında bir orduya Sistâna geldi. Bu seferde İslam orduları Sistan bölgesinin başkenti zerenc şehrini ve etrafındaki tüm şehirleri teslim alarak sınırlarını

XIX. Ekonomi, Mimari ve Kültürel Kalıntılar

Akhunlar şehir kültürüne alışkın, tarımda oldukça tecrübeli bunun yanında çağdaşı olan diğer Türkler gibi göçebe hayatlarını sürdürmekte idiler. Dolayısı ile Akhunların ekonomik durumu göçebeliliğin getirmiş olduğu hayvancılık ekonomisine dayanmakta idi. Kidari hükümdarı adına bastırılan sikke de “Kuşanların Büyük Kralı” ifadesi yer almaktadır. Kidari oldukça zengin bir sikke koleksiyonu miras bırakmıştır. Bu sikkelerden anlaşılacağı üzere altın sikke kullanımı oldukça yaygındır. Sikkeler daha çok Sasani ve Kuşanlar devleti uslubundadır. Bazılarına bağdaş kurmuş budha tasvirini

⁶⁷ İbn Hurdezbih, el- Mesalik ve'l Memalik, 2008, s.46.

andıran figürler mevcuttur. Mes Aynak, Nepe Naranj, Tepe Sardar gibi Budist Manastır ve Stupa kazılarında Nizek sikkeleri bulunmuştur⁶⁸.

Hsüan Tsangın seyahatnamesinden edindiğimiz bilgilere göre 629-645 yılları arası Çinli Budist Seyyah Hsüan Ssang. Maveräünnehir Sogdiana demir kapı üzerinden Akhunlar ve kalıntılarının hâkim olduğu bölgeye ulaşmıştır. Bu bölge İslam kaynaklarında geçen Toharistan bölgesidir. Hsüan Tsang'ın notlarına göre ticaret tarım ve hayvancılıkla uğraşan halkın geçim kaynakları arasında pamuk ekimi ve koyun yetiştiriciliği önemli bir yer teşkil etmektedir. Ticarete kullandıkları para altın ve gümüştür⁶⁹.

Belh ve Heratın Emevi dönemi halifesi Abdülmelik b. Mervan adına para bastırıldığı ve bu paralarda şehir adı olarak Belhül Beyza adının kullanıldığı bilinmektedir. Horasan bölgesinde gerçekleşen ticari akış bölgenin zenginleşmesini beraberinde getirirken, bölgeden toplanan vergi gelirinin 40 milyon dirhem üzerinde olduğu bilinmektedir.

Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Bağlan Bargam Kunduz ve Sorkh Kotal Afganistan'ın önemli Budist merkezidir. M.S. 2. Ve 7. Yüzyıllarına kadar uzanan kalıntılardan Hadda bölgesinde bulunan birçok manastır, 300 civarında Budist mitolojisine dayanan statuko heykeller bulunmuştur. Yine Hadda civarında Lilma bölgesinde Japon arkeoloji heyetinin 1962-1965 son yapılmış olan çalışmalara göre Akhunların daha önce Avarlara bağlı olduğu, buna bağlı olarak da dillerinin Altay dillerine mensup olduğu Türkçe ya da Moğolcaya bağlı bir dil konuştukları zikredilmektedir.

Budist eserlerin atalarından miras olduğunu düşünen günümüz hazar halkıyla, Budist heykel ve büstler arasında fizyolojik görünüm benzerliği dikkat çekicidir.

Dönemin etnik çeşitliliğini Büst ve heykellerde görmek mümkündür. Afganistan bölgesinde bulunan büstler çekik göz ve Asyalı ifadelere rağmen aynı zamanda Helenistik izlerde görülmektedir. Budizm bu dönemde özellikle Türkşahiler döneminde en parlak dönemini yaşadı. Öyle ki Hsüan Tsang ve

---

⁶⁸ Sivrioğlu, Türkoğlu, *a.g.e.*, s.65-70.

⁶⁹ *Hsüan Tsang'ın Seyahatnamesi*, Çev: İ.Hakkı Ergüven, Çanakkale, 2011, 80.

Fa-Shien gibi Çinli Budistler bölgeyi hac kapsamında ziyarete gidiyordu. Budizmin yükselişi kendini görkemli bir sanatla ifade etti. Hsüan Tsang ın seyahat notlarında Bamiyan bölgesinin hükümdarı bir Türk Tigin in Budistlere yaptığı yardımdan söz etmektedir. Hükümdarın adı notlarda kaydedilmemiştir. Akhunların tesirleri Afganistan ve Hindistanda kitabelerde, destanlarda, paralarda uzun süre devam etmiştir⁷⁰.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Budizm bölgede en parlak dönemlerini sürdürürken Türk hanedanları bu dönemde İslamiyeti benimsemeye başlamış ve sonrasında kabul etmiştir. Halifeye karşı isyan hareketinde bulunan valilerle birlikte hareket etmeyip, halife yanlısı bir politika sergilemişlerdir. Rutbi' lerin isyan eden valilerin başını kesip halifeye göndermesi bu hususun göstergelerindedir diyebiliriz.

X. Mimari ve Kültürel Hayat

Arkeoloji çalışmalarından elde edilen verilere göre Bağlan, Bagram, Kunduz ve Sorkh Kotal Afganistan'ın önemli Budist merkezleridir. M.S. 7. Yüzyıllarına kadar uzanan kalıntılardan Hadda bölgesinde bulunan birçok manastır, 300 civarında Budist mitolojisine dayanan statuko heykeller, duvar resimleri ve rölyefler arkeolojik kazılar sonucu gün yüzüne çıkarılmıştır. Fransız teknoloji ekibi tarafından çıkarılan bu eserlerin büyük bir kısmı Fransa Guiment müzesine taşınmış, bir bölümü de savaş ortamlarında telef olmuştur.

Hadda civarında yer alan Tepe Şator da bronzdan yapılmış bir Budha büstü ve çeşitli heykeller bulunmuştur. Yine Hadda civarında Lamla bölgesinde Japon arkeoloji heyetinin 1962- 1965 yıllarında yaptığı kazı çalışmalarında, M.S. 7. yüzyıla ait buddha heykelleri bulunmuştur. Fransız arkeoloji heyeti tarafından Kâbil Bölgesi tarafından keşfedilen Fundukistan manastır kompleksi , İtalyan arkeoloji heyeti tarafından keşfedilen Tapa Sardar Manastırı ve Stuppası , Dafa tarafından 1937 yılında keşfedilen Şotorak Manastırı , Belh bölgesi civarında keşfedilen Nevbahar manastırı dönemin ünlü Budist mekanlarındanr. İlk büyük heykel örneklerinin

---

⁷⁰ Golden, B. Peter, *Türk Halkları Taribine Giriş*, İstanbul, 2012, s.78.

bulunduğu Bâmiyan ilinde M.S. 2. Yüzyıldan itibaren Budist manastır örgütlenmesi olduğu bilinmektedir. Heykeller yaklaşık 1 km mesafede Budistlerin konaklama bölgelerinde yedi yüz civarında mağara, ziyaretgâhlar, depolar bulunmaktadır.

Bâmyânda çok sayıda antik eser gerek define avcıları, gerek put karşıtı bir kısım tarafından trajik bir şekilde yok edilmiştir. Bunlar arasında dev anıtsal Budhaların tahribi sadece Budist sanatının değil, bir ülkenin yıkımını ve tarihinin silinişini gözler önüne sermiştir. Bâmiyan Budhaların bir krallık tarafından mı yapıldığı tam olarak bilinmemektedir.

Afganistan'da Taliban sonrası arkeoloji çalışmaları yeniden devam etmektedir. Afgan arkeolog Z. Tarzinin başlattığı beşinci dönem kazı çalışmalarında Bâmyânda Helenistik, Budist ve İslami dönemlere ait çok sayıda yeni eser çok sayıda Türkşahi seramiği Bamyanda Budist manastırı olarak kabul edilmiş 12 mağara ortaya çıkarılmıştır. Mağaralarda çeşitli duvar resimleri ve alçak kabartmalar oldukça dikkat çekicidir. Tarzi'nin 2003 yılı sonrası arkeoloji çalışmalarından anlaşılacağı üzere Budist topluluklar 10. Yüzyılın sonuna kadar ⁷¹süregelmiştir.

Sonuç

Afganistan stratejik coğrafi konumu itibariyle Orta Asya halklarının göç geçiş güzergahı, istilacıların hedef noktası, kültürel ve iktisadî ilişkilerin tarih boyunca en önemli kavşaklarından biri olmuştur. Afganistan dünyanın kalbi olarak adlandırılmaktadır. Jeopolitik açıdan stratejik önemi dikkat çekici olup, tarih boyunca dünyanın cazibe merkezlerinde biri olmuştur.

Jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca küresel güç olma siyaseti güden ülke ve hükümdarlar Afganistan üzerinde kilitlenmişlerdir. Bu nedenle çok eski çağlardan beri istilaya maruz kalmıştır. Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Afganistan önemli çalışmaları olan stratejistlere göre konum olarak dünyanın merkezi olan bir bölgeye sahiptir. Afganistan, İran, Hindistan, Çin,

---

⁷¹ Töre Sivrioğlu, "Afganistanda Budist Dönem ve Budist Sanatı" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, İstanbul, 2015, s. 60-86.

Türkistan ve İran'ı birbirine bağlayan yolların düğüm noktasında yer alır ve tarihi ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. İpek yolu yaklaşık 8000 km uzunluğunda, eski dünyanın en gözde kültür ve ticaret hattı olup, yüzyıllar boyunca doğunun zengin medeniyetini batıya taşımıştır. İpek yolu güzergâhı farklı rotalarla çok sayıda medeniyetin düşünce, din, kültür bilgi yoludur. İpek yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olması nedeniyle tarih boyunca burada hâkimiyet kurmuş devletler, ipek yoluna hâkim olmuştur. Afganistan'ın bu stratejik konumu sayesinde küresel fikir, sanat ve kültür alışverişinin uzun mesafeli ticaret yapılmıştır.

Günümüz Afganistan toprakları birçok millet ve ordunun uğrak yeri olup, büyük medeniyetlerin mekânı olmuştur. Kuşanlar; Akhunlar ve Türkşahiler döneminde Budizm sanat ve geleneğinin en üst düzeyde yansıtmıştır. Coğrafi keşifler sonrası önemini yitiren İpekyolu projesi ile gündeme gelmiştir. Bu proje Afganistan'ın yeraltı zenginlikleri ve enerji kaynakları en verimli şekilde kullanabilmek için büyük güçlerin hedefi halindedir.

Afganistan, doğal kaynaklar bakımından oldukça zengin rezervlere sahiptir. Afganistan bölgesini de içerisine alan Orta Asya gümüş, altın, bakır, kalay, lacivert taşı, firuze, oniks gibi renkli taş ve renkli tuz yatakları ile oldukça zengin bir bölgedir. Son Neolitik Dönem ve Bronz Çağı'na dair yapılan araştırma ve kazı çalışmalarında çok eski dönemlerden beri değerli madenlerin birçok ülkeye ihraç edildiğine dair deliller görülmüştür. Soğd ve Harezmi sınırında yer alan çöl bölgesinin güneyinde beyaz lacivert firuze taşı çıkartıldığı bu taşların doğu, güney ve güneybatı ülkelerine ihraç edildiği tespit edilmiştir. Taşların imali ve işlenmesi için ilkel imalathaneler kurulmuştur.

Coğrafi keşifler sonrası önemini yitiren ipek yolu günümüzde Çin tarafından modern ipek yolu projesi ile gündeme gelmiştir. Çin önderliğinde oluşturulan bu projeye Avrupa ve Asya kıtaları arasında sürdürülebilir yeni bir ekonomi hattı ile dünya ekonomisinin canlandırılması hedeflenmektedir. Bu projede Afganistan'ın da yer altı zenginlikleri ile enerji potansiyelini en verimli şekilde kullanabilmesi, ticaret ve ekonominin ilerlemesi, Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinin ilerleyeceği düşünülmektedir. Afganistan, günümüzde

de kenar kuşak alanıyla stratejik olarak gün geçtikçe daha da önem kazanmakta ve kenar kuşak teorisinin coğrafyası üzerine etkilerini yaşamaktadır. Tarih boyunca stratejik önemini koruyan Afganistan büyük güçlerin, büyük oyunlar oynadığı coğrafya olmuştur. İbn Haldun'un "coğrafya kaderdir" dediği gibi bu talihsiz kader günümüzde de ülke toprakları ve insanların kaderi olmuştur.

Kaynakça

Akbulut, Dursun Ali, " Akhunlar (kİonit/HYon) ve Eftalitler Çağında Maveräünnehirve Horasanda Türkler" editörler Hasan Celal Güzel, Türkler Ansiklopedisi Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, c.I, s.1318-1347.

Altungök, A. *Geç Antik Çağ Ön Asya Kaynaklarında Türkler*, Kriter Yayınları, İstanbul, 2023.

Altungök, A. *İslam Öncesi İranda Devlet ve Ekonomi Sasani Dönemi (M.S.226-652)*, İstanbul, 2015.

Bakır, Abdulhalik; Badakoğlu, Umut "Yüeciler ve Kökenleri Üzerine Düşünceler" Ortaçağ Araştırmaları Dergisi, Aralık 2019, C.2, S.2. s.124-144.

Bayburtoğlu, Hasan, Orta Çağda Toharistan Bölgesinde Halaçlar, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2019.

Baumer, christoph, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, Volume I. Bloomsbury Academic, 2012.

Balcı, Tuğba, "Tabgaç Tarihinin Ana Kaynağı Wei-shu Üzerine" *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* , C.3, S.2, İstanbul, 2018, s.2-12.

Beyhakî, Tarih-i Beyhakî, V.C. TTK, Ankara, 2019.

Buryakov, Yuriy F., "Eski ve Ortaçağ dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, cs.421-425.

Cöhçe Salim "Hindistanda Kurulan Türk Devletleri", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.8, Ankara, 2002, c.s.1199-1292.

Dames Manse, “Afghanistan” İslam Ansiklopedisi, MEB, 1994.

Dupree, Louis, *Afghanistan*, Princeton University Press, New Jersey, 1980.

Diakov, V., Kovalev, V., *İlkçağ Tarihi Cilt:1 Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan* (Çev: Özdemir İnce), Yordam Kitap, İstanbul, 2008.

Ebu'l Fazl Muhammed B. Hüseyini Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, V. Cilt (Çev. Necati kugal) Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2019.

Edouard, Chavannes *Batı Türkleri*, Çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s.2

Enoki K., Koshelonko G.A. Haidary, Z., “The Yüeh chih and Their Migration “ *History of Civilizations of Central Asia II*, Unesco , Paris 1994.

El- Belazuri, *Fütubul Buldan*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

Pakla, j.Eugene, *Afghanistan: A REgion Geography*, Military Academy Wet Point, 2001.

Frye, Richard, *The History of Ancient İran*, München, 1983.

Golden, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012.

Grouseet, Rene, *Bozkır imparatorluğu Atilla Cengizhan Timur* çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

Habib, İrfan, *Trade and Merchants in Indian History, Studies in Peoples History* 2, London, 2015.

Hsüan Tsang'ın Seyahatnamesi, Çev: İ. Hakkı Ergüven, Çanakkale, 2011.

Jarring Gunnar, *On The Distrubution Of The Turk Tribes İn Afganistan*, Lund Printed By Hakan Ohlson, Lunds Universites, 1939.

Kaçar, Turhan “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363:Emperyal İdeoloji ve Kriz “ *Tarih Dergisi*, Sayı 47, İstanbul, 2009, s.1-22.

Kamalova, Zebinsihol, “Orta Asya Binbir Şehir Ülkesi” *JOTS*, 2020 4/1, s.39-49.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1985.

İbn Hurdezbih, el' Mesâlik ve'l Memâlik, Beyrut, 1988.

Lev, Gumilev, *Hunlar*, Selenge yayınları, İstanbul, 2013.

Ligeti Lajos, *Bilinmeyen İç Aya*, TTK, Ankara, 1988.

Liu Xinru, "Kuşan Yönetiminin Kültür Anlayışı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C.4, s.137-147.

Hududül Âlem Minel – *MeşrikilelMagrib*, çevirenler, Abdullah Duman ve Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2020.

Martinez Seve , "The Sparital Organization of ai Khanoum a Greek City in Afghbanistan American journal of Archaelogy 2014, s.267- 283.

Mızrak, Egemen, "Yüeh-ÇilerinKökenleri ve Tarih Okulu Dergisi", Eylül, 2014, s.1-17.

Narain Award Kishore "Kuşan Devleti" *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c.1, s. 1300-1309.

Petersan Sara, " Overview of the Tillya Tepe Burials" *Extract from Phd Thesis Soas University of London*, 2017.

Possehl, Gregory I. *The Indust Civilization Contemporary Perspective*, New Delhi, 2005.

Sarianidi, Victorvianovich, "Tilla Altın Tepe Hazinesi" Çev: Orhan Özmen, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.4/5 Malatya, 2015, s.285-292.

Sergei, Yatsenko "Yüe-chion Bactrian Embroidery from Textiles Found at Noyon Mongolia" *The Silk Round Foundation*, 2012, S.10, s. 39-48.

Sharma Remech, "Kuşan Sanatı ve Medeniyeti" *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C.4, s.125-136.*

Sivrioğlu Töre " Afganistanda Budist Dönem ve Budist sanatı" *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.2, İstanbul, 2015, s. 60-86.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C.III, Çev. Zakir Kadiri Ugan Ahmet Temir Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s.352.

Tezcan, Mehmet, “Kuşanların Menşei”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.1, s.1228-1285.

Tümer, Günay, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.6 , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352.

Bir veladet ile Değişen Hikâye: Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Doğumu ve İslamiyet'e Girişi Meselesine Dair Bir Değerlendirme

Changing Story with a Birth: An Evaluation on Conversion of Birth of Abdülkerim Satuk Buğra Khan and His Conversion to Islam

Yunus ARİFOĞLU*

Öz

Türk boylarının İslam'ı kabulü üzerine önemli bir yekûnu tutan tartışma vardır. Bir aklı evvelin kuyuya attığı Türk boylarının bir anda kitlesel halde İslam'a geçtikleri teranesi maalesef hala canlılığını korumaktadır. Her hâldeki üzerine pek de kafa yorulmadığından bu yorum yıllarca zihinleri meşgul etti. Bir diğer tartışma ise Türklerin kılıç zoruyla mı? Gönüllü olarak mı? Müslüman oldukları hakkındadır. Bir topluluğun İslam'ı kabulünü illaki bir tercihe bağlamak zorunda değiliz. Pek çok faktörün burada rol oynadığı söylenebilir. Kabuldeki faktörlere dair yapılan tartışmalar içerisinde İslam'ın Türk mizacına uygunluğudur. Ancak hangi saiklerin öne çıktığı üzerine de yeterince kafa yorulmadığı açıktır. Burada mevcut tartışmalar ekseninde ve onları sorularla açarak Türklerin İslamiyet'i kabulleri üzerine bir değerlendirme yapmaya gayret edilecektir. Bu minvalde Türk boylarının İslamiyet'i kabullerindeki unsurlar ve bu kabüldeki etkenler ile Karahanlı toplumunun ve özellikle Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabulü ekseninde genel bir tartışma yürütülmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelime: İslamiyet, Türk Boyları, Karahanlılar, Satuk Buğra Han

Absract

There is a considerable amount of debate about the Turks conversion to Islam. Unfortunately, the perception that the Turks suddenly converted to Islam en masse remains alive. Since this interpretation has not been given much thought, it has occupied people's minds for years. Another discussion is about how Turks became Muslims. We do not necessarily have to attribute a society's acceptance of Islam to a choice. It can be said that many factors play a role here. Among the

---

* Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Orcid: 0000-0001-7931-8617, ynsarfglu@gmail.com

discussions on the factors influencing acceptance is the compatibility of Islam with the Turkish temperament. However, it is clear that not enough thought has been given to which motives come to the fore. Here, an evaluation will be made on the basis of current debates on the acceptance of Islam by the Turks. The acceptance of Islam by the Turks and the factors affecting this acceptance will be discussed. Then, a general discussion will be carried out on the axis of the Islamization of Karakhanids society and especially Satuk Bukhra Khan.

Keywords: Islam, Turkish Tribes, Karakhanids, Satuk Bughra Khan

Giriş

Türk boylarının İslamiyet'e geçişlerinin nasıl olduğuyula ilgili uzun uzadıya tartışmalar bulunmaktadır. Yıllardan beridir süregelen yaygın ama yanlış bir kanaat Türk boylarının bir anda kitleler hâlinde İslamiyet'e geçtikleridir. Bir milletin din değiştirmesi kolay bir hadise olmadığı gibi uzun bir süreci de gerektirmektedir. Türk boyları, İslamiyet'i öncelikle tanımaya çalışmıştır. Bu süreç yoğun Türk göçlerinin başladığı 10. yüzyıla değin sürmüştür. Oğuzların öncülük ettiği bu göçlerle Türk boyları, İslam coğrafyasının içlerine dâhil olmaya başladıkları gibi bu coğrafyanın sınırlarını daha geniş coğrafyalara taşımışlardır. Türk boylarının İslamiyet'e geçişlerinde önemli bir dönüm noktası, Karahanlıların Satuk Buğra Han önderliğinde Müslüman olmalarıdır. Bu hadise Oğuz boyları ve İdil Bulgarlarıyla paralel biçimde gerçekleşmiştir. Karahanlıların İslamiyet'e geçişleri İdil Bulgarlarından daha büyük bir etki yaratmıştır. Çünkü Türkistan coğrafyasında İslamiyet'in yayılması ve burada Türk-İslam düşüncesinin teşekkülü Karahanlılar sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca Anadolu fethedildikten sonra buraya gelen kitlelerin Karahanlı coğrafyasından gelmiş olması ve Anadolu'daki İslamiyet anlayışının Karahanlılardan esinler taşıması Karahanlıların İslamiyet'e geçişlerini daha bir önemli hâle getirmektedir.

Satuk Buğra Han'ın doğumu ve İslamiyet'e girişiyle ilgili sanıldığından daha az ilgi vardır. Türkistan coğrafyasında yerleşik ilk Türk Müslüman hükümdar olmanın dışında üzerinde fazlaca da kafa yorulmuş değildir. Elbette bunda kaynakların azlığı en önemli engeldir. Hakkında bildiklerimiz neredeyse Tezkire'den ibarettir. Ancak onun bu destansı hikayesi de yeterlice irdelenmiş değildir.

Türk Boylarının İslamiyet'i Kabul Süreçleri

Türk boylarının İslamiyet'e geçişlerini Horasan'ın fethiyle başlatmak mümkündür: Doğuda İslamiyet'in yayıldığı Horasan, erken bir dönemde fethedilmiş, akabinde Mâverâünnehir Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Bu iki havza, Eskiçağ'dan itibaren Türk boylarının cirit attığı, zaman zaman egemenlik kurdukları bölgelerdir.¹

Hicretten 20-25 yıl sonra İslam hakimiyetine giren Horasan bölgesinde yaşayan Türklerin Müslümanlaşmaları münferit olarak gerçekleşmiştir. Yaklaşık 640'lardan sonra başlayan bu ilk evre, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin fethiyle birlikte başlamış ancak bu dönemde İslamiyet'in Türk toplulukları arasında yayılması sınırlı ve ferdi kalmıştır.²

Fetihlerle devam eden toplumsal çalkantının henüz bir dengeye ulaşmamış olması, bir yandan fetih hareketleri devam ederken diğer yandan İslam coğrafyasında da isyanların sürüp gitmesi bu bölgelerde yaşayan toplulukların İslam'a geçişlerinin hızlanmasında bir engel teşkil etmiştir. Emevî iktidarının benimsenmemiş ve sindirilememiş olması, iktidarın bir nevi gasp edildiği düşüncesinin varlığı başka bir engeli meydana getirmekteydi. Emevîlerin mevali politikasıyla Arap Müslümanlar dışında kalan milletlerine mesafeli olmaları da İslamiyet'e geçişi sınırlayan nedenlerdendi. Bu hususlardan dolayı erken dönemde İslamlaşma sınırlı kalmış, İslamiyet'e geçişin bu ilk evresi Abbasîler iktidara gelinceye kadar münferit olarak devam etmiştir.

Abbasîler, özellikle İranlıların başı çektiği Arap olmayan unsurların desteğiyle iktidara geldiler. Bu sebeple onlar yeni devletin bürokrasisinde yer almaya başladılar.³

---

¹ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2015, s.59; Dursun Ali Akbulut, *Arap Fütûhatına Kadar Mâverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, Doktora Tezi, Erzurum 1984, s. 10; Wolfram Eberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihin Kronolojik Bakış", *Belâten Dergisi* 4/16, 1940, s. 361; H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 16; Enver Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 9.

² Belazûrî, *Fütübü'l-Buldan*, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut 1987; V. B. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 268.

³ Abbasîlerin iktidara geldikten sonra bürokraside çok sayıda İranlı unsuru istihdam ettikleri

İslam coğrafyasının içinde ve kısmen de dışında gerçekleşen İslamlaşma hareketinde ikinci evre, Abbasîlerle başladı. Özellikle 751'de meydana gelen Talas savaşı bir dönüm noktası haline geldi. Çin'e karşı yapılan bu savaşta, Karlukların Abbasîlerin yanında yer alması ve savaşın Müslümanlar lehine zaferle sonuçlanması, Abbasîler ile Türk Boyları arasında önemli gelişmelerin meydana gelmesini sağladı. Bir taraftan Müslümanlar, İç Asya'da hakimiyetlerini güçlendirme etme imkânı buldular, diğer taraftan ise yeni bir güç dengesi olarak Türklerin daha da güçlü bir şekilde Müslümanlarla teması başladı. Bu dönem yaklaşık olarak 10. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdü.⁴

Abbasî halifeleri de Türk boylarının başında bulunan beylere tebliğciler göndererek İslam'a davet ettiler. Hilafetin teşvik edici çabaları sonucu Oğuz boyları arasında da İslamiyet'le tanışanlar oldu. Tâhir b. Hüseyin'in Horasan valiliğine getirilmesiyle birlikte Abbasîlerin doğudaki Türklerle ilişkileri Tâhirîler üzerinden devam etti. Ardından oğulları, doğu bölgesinde Sünni İslam'ın temsilcisi olarak Sâmânîlere kadar bu misyonlarını devam ettirdiler. Horasan'da halifelige bağlı bir biçimde hareket eden Tâhirîler, kimi zaman teşvik edici yöntemler kimi zaman da savaşlar yoluyla İslam coğrafyasının ötesindeki Türk boylarıyla temasa geçtiler.

Bu dönemde İslam coğrafyasının dışındaki Türk boylarından Dokuz-Oğuzlar öne çıkmaktadır. Oğuzlar, 9. yüzyılın başlarından itibaren Mâverâünnehir'deki mücadelelere taraf oldular. Oğuzların rolü daha ziyade bölgeye zaman zaman akınlar düzenlemek veya isyan edenlere yardım etmek şeklinde gerçekleşmekteydi. Göçebe Oğuzların Horasan'ın kuzeybatısını istila etmesi tehdidini fark ederek sınırları tahkim eden ve surlar yaptıran Horasan valisi Abdullah b. Tahir, Oğuzlara karşı defaatle sefere çıkmıştır. Oğuzların çok defa doğu İslam coğrafyasını istilaya yeltenmeleri, tedbirlerin zorunlu hâle

---

görülmektedir. Bu hususta ayrıntılı olarak şu eserlere bkz. Cehşiyârî, İbn Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitabu'l-Vüçera*, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, 1980; Kudame b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, *Kitâbü'l-Harac ve Smâtü'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986; İbn Tiktaka, el-Fahri, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul, 2016.

⁴ Talas Savaşı hakkında bkz. Bahattin Keleş, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2016, https://isamveri.org/pdfdrq/D00130/2016_225/2016_225_KELESB.pdf; Nuray Pamuk Öztürk, "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme", <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/15-NurayaPamukOzturk.pdf>

geldiğini gösterdiği gibi iki taraf arasındaki askerî ve siyasi münasebetlerin yoğunluğuna da işaret etmekte ve bu durum İslamiyet'in Türkler arasında bilinirliğini de arttırmaktaydı.⁵

Doğu İslam coğrafyasındaki toprakların idaresi Halife Mu'temid-Alellah tarafından 874-875 tarihlerinde Sâmânî ailesinden Nasr b. Ahmed'e verildi.⁶

Sâmânîler Dönemi'nde İslamiyet yoğun bir şekilde tebliğ edilmeye başlandı, Türklerle temaslar arttırıldı. 10. yüzyıldan itibaren Sâmânîler, uzak bölgelerdeki birçok Türk boyuna dahi ulaşabildiler. Misali Yedisu'nun batısındaki Türk boyları dahi Sâmânîlerin hakimiyetini tanıdılar. Uzak bölgelerde yaşayan Türk boylarının Sâmânîlerle ilişkileri karşılıklı iyi niyet bağlamında ve hediyeleşme şeklinde sürüp gitmekteydi.

Oğuz akınları gibi Karahanlı coğrafyasından da İslam dünyasına sürekli bir biçimde seferler gerçekleşmekteydi. Defaatle tekrarlanan bu duruma karşı Sâmânî Emîri İsmâil b. Ahmed, Karahanlıların üzerine giderek Talas/Taraz (893-894) şehrine kadar uzanan bir sefer düzenledi ve bu şehri hakimiyeti altına aldı.⁷ Bu seferin akabinde Sâmânî şehzadesi Ebû Nasr Sâmânî, (906-907?) Karahanlıların coğrafyasına iltica etti.⁸ Oğulcak Han şehzadeyi iyi karşıladığı gibi Artuç şehrinin idaresini de kendisine bırakarak Sâmânîlere karşı bir denge unsuru meydana getirmeye çalıştı. Buna mukabil Ebû Nasr Sâmânî'nin, Sâmânîler tarafından bilinçli olarak Karahanlı topraklarına gönderildiği ve buraya İslamiyet'i tebliğ için vazifelendirildiği iddiası, (ve Karahanlı hanedanından birinin İslamiyet'i tercih etmesi) akla planlı bir harekât ihtimalini de getirmektedir.

Türklerin meskun oldukları coğrafyanın esas anlamda İslamiyet'e geçişi Karahanlılardan Oğulcak Han dönemine denk gelmektedir. Ebû Nasr Sâmânî'nin Artuç şehrine yerleşmesi ve burada bir cami inşasıyla birlikte, İslamiyet; bu coğrafyada bilinen bir din hâline geldi, İslam kültürü şehirde

---

⁵ Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011, s. 41; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 100; Lombart Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57, 74.

⁶ Gardizi, s. 54- 55.

⁷ Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 175.

⁸ Ömer Soner Huncan, *Türk Hakanlığı, Karahanlılar*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 82-83

yerleşmeye başladı. Satuk Buğra Han 915-916'da bu şehre geldiğinde, bu şehirde yaklaşık 907'ten beri İslamî bir zemin oluşmuş bulunuyordu. Satuk Buğra Han'ın yakinen şahit olduğu bu durum, İslamiyet'e geçişinde büyük bir role sahiptir.

Türklerin İslamiyet'i Kabullerinde Etkili Olan Faktörler

İslamiyet'in Türk boylarına ulaşması ve Müslüman olmaları sürecinde bazı faktörler öne çıkmaktadır. Siyasi ve askeri temaslar, çatışmalar Türk boylarının Müslümanları tanımalarını sağladı; kendi aralarında yaşanan çekişmeler ve güçlü ittifak arayışları Türk boylarını Abbasî hilafetinin desteğini almaya itti. Müslüman tüccarların Türk coğrafyası ile kurduğu ticari ilişki, bu coğrafyada İslam kültürünün bilinirliğini artırdı. Sûfilerin Türk coğrafyasında tebliğ hareketi de İslamiyet'in farklı yönlerinin anlaşılmasına vesile oldu. Hasılı İslamiyet'in güçlü ve zengin bir vizyon sunması, doğu-batı, güney-kuzey arasında geniş bir alana yayılan İslam dünyasının siyasi, askerî ve iktisadi gücü ve geniş bir ticari ağın meydana gelmesi İslamiyet'i tercih etmede öne çıkan faktörler arasında yer aldı.

Türk boylarının İslamiyet'i kabul etmelerinde üzerinde pek de durulmayan önemli nedenlerden birisi de iki toplumun da konar-göçer yaşama biçimine sahip olmasıdır. Hem Araplar hem de Türkler düzenli yerleşik topluluklardan değildi. Önemli Türk boyları İslam dünyasına genellikle İç Asya'nın bozkırlarından gelmekteydi. Her iki milletin de karakteristik yapıları da geldikleri coğrafyayla şekillenmekteydi. Coğrafya, Arap ve Türk kültürünü, mizacını ve hayata bakış açısını belirleyen temel faktörlerden birisiydi.⁹

---

⁹ Coğrafyanın etkisi hususunda İbn Haldun'un teorisi modern araştırmacılar için de yol gösterici olmuştur. İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005. Arapların bir kısmı şehirliydiler. Ancak Kabul edilmelidir ki Hicaz bölgesindeki şehirler ile Doğu Akdeniz'deki şehirler arasında bariz farklar vardır. Doğu Akdeniz'deki şehirlerin merkezi, Hicaz'daki şehirlerin taşrayı temsil ettikleri söylenebilir. Şehirlerde yaşayan Araplar dahi çöle bağlantılarını kesmiş değillerdi. Çocukların süt anneye verilmesi ve dil için çöle gönderilmesi bariz örneklerdir. Ayrıca bu hususta ilgili meselenin daha genişçe tartışıldığı iki çalışma bulunmaktadır. Bkz. Yunus Arifoğlu, "The Concept of Civilization in Medieval Muslims, Urbanity and Rural Thought", *New Horizons in Social, Human and Administrative Sciences*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019; Yunus Arifoğlu, *Veli Sultan Abdülkerim Satuk Buğra Han*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2022.

İslam medeniyetinin (hem geniş zaman hem de mekân bağlamında) önemli ölçüde Araplar ve Türkler tarafından şekillenmesi ve bu iki milletin karakteriyle biçimlenmesi Türklerin İslamiyet'e geçişlerinde Araplarla olan yaşam benzerliğinin bu geçişte önemli etkisini göz ardı etmemek gerektiğini hatırlatmaktadır.¹⁰

Konar-göçer topluluklarda en önemli hadise iklim ve ona bağlı olarak gelişen yağıştır. Yine ay ve güneş bu yaşam biçiminde münasebette bulunulan önemli bir unsurdur. Hem Arap hem de Türk sanat formlarında konar-göçer kültür, şehirde de devam ettirilmiştir. Konar-göçer toplumlarda mekâna bağlılık olmadığından kültürel olarak benimsenmeyen resmin yerini yazı almış, yazı resmin tatmin ettiği duysal hazları verebildiğinden sanat hâline gelmiştir. İslam medeniyetinde bilgi hem yazılı hem de şifahi olarak aktarılmışsa da konar-göçer unsurun bir mizacı olması nedeniyle şifahi gelenek her zaman için daha baskın olagelmiştir. Bu yakınlık ve benzerlik sayesinde İslam medeniyeti, önemli ölçüde Araplar ve Türkler tarafından şekillenmiş ve bu iki milletin karakteriyle biçimlenmiştir.¹¹

Bir Veladet ile Değişen Hikâye

Abdülkerim Satuk Buğra Han, Bezir Arslan Han'ın oğlu olup 895 ile 900 yılları arasında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Satuk Buğra Han'ın dünyaya gelişiyle ilgili her bir kaynağın verdiği bilgiler arasında ihtilaf vardır.¹²

Tezkiye'de Hz. Peygamber'in vefatının ardından *üç yüz otuz üç yıl*¹³ geçtikten sonra Satuk'un dünyaya geleceği ve on iki yaşında imanla şerefleneceği ifade edilmektedir. Bu tarih ister Satuk Buğra Han'ın doğumuna isterse de İslamiyet'i kabulüne işaret etsin, her iki durumda da sembolik olmanın dışında bir anlama sahip değildir. Zira hicri 333 yılı miladi 944-945

¹⁰ Burada bir itiraz olarak Farsların etkisi sorulabilir. Farsların etkisi dil ve ritüellerin isimleri bağlamında olabilir. Ancak biçim, yapı ve düşünce olarak Arapların etkisi daha büyüktür.

¹¹ Aşağıdaki eserler hem resim hem de şifahi kültür bağlamında detaylı bilgiler sunmaktadır. Bkz. W. M. Watt, *Hız. Muhammed Mekke'de*, çev. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Kuramer Yayınları, İstanbul 2017, s. 41; Şemseddin Gunaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2015; J. Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoglu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2018; Belting H. Floransa ve Bağdat, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 129-130; J. P. Roux, *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2018.

¹² Hunkan, *Türk Hakanlığı* eserinde, Grenard, Pritsak ve Togan gibi yazarların Satuk Buğra Han üzerine görüşlerine yer vermekte ve bunu tartışmaktadır.

¹³ *Satuk Buğra Han Destanı (Tezkiye)*, haz. Necati Demir, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

tarihlerine denk düşmektedir. Oysa muhtelif kaynakların verdiği bilgiye göre Satuk Buğra Han'ın babasının 915-916 tarihlerinde vefatı sabittir. Bahsi geçen tarih Satuk Buğra Han'ın doğum tarihi olamaz, zira bu durumda babası vefat ettiğinde henüz dünyaya gelmemiş olur. Gene bu tarih İslamiyet'e geçiş tarihi de olamaz. 12 yaşında Müslüman olup ve bu 944-45 tarihlerine denk geliyorsa 932 yılında doğmuş olması gerekmektedir. Bunun da mümkün olmadığı net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Satuk Buğra Han'ın babasının vefat tarihi 915-16 tarihlerinde vuku bulmuştur. Dolayısıyla onun doğumunu da bundan önceki bir zamanda aramak gerekmektedir. Babası vefat ettiğinde annesiyle birlikte Kaşgar'a gelmiş ve Artuç şehrine vergi amili olarak tayin edilmiştir. Böyle bir vazifeyi üstlenebilmesi için onun belli bir yaşta olması gerekmektedir. Ayrıca Artuç şehrine gelip Müslümanları gördüğünde bu din hakkında bilgi edinmek istemiş olması da onun belli bir yaşta olması gerektiği sonucuna götürmektedir.

Nitekim Hunkan,

*“İslam hakkında ilk bilgiler ile telkinleri doğrudan Sâmânî prens Ebû Nasr'dan almaya başladı. Her iki prens kendi ülkelerinin siyasi durumunu ve meselelerini ele aldılar.”*¹⁴

Bu satırlardan Satuk Buğra Han'ın ülkesinin siyasi problemlerini dert edinecek bir yaşta olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda en azından akıl balığ bir yaşta olması beklenir.

Satuk Buğra Han'ın 890-895 tarihlerinde doğmuş olabileceği ihtimaller arasındadır. Ebu Nasr Samani Artuç şehrine 904-906? tarihlerinde gelmiş ve buraya yerleşerek bir cami inşa etmişti. Bu durumda Satuk Buğra Han'ın buraya geldiğinde 20 veya 25 yaşında olması gerekmektedir. Oysa genel kanaat onun çok genç bir yaşta idareci yapıldığı üzerinedir.

Satuk Buğra Han, babası öldüğünde 7 yaşında olduğu iddialar arasındadır. Babasının vefatının akabinde Kaşgar'a gelmiş ve amcası kendisini Artuç şehrine vergi amili olarak tayin etmişti. Bu yaşta tek başına idareci olarak tayin edilmesinin zor olduğu düşünüldüğünde bunun mümkün olmadığı da söylenebilir. Ayrıca Ebû Nasr ile bu yaşta siyasi mülâhazalara girişemeyeceği de açıktır. 12 yaşında İslamiyet ateşinin mana aleminde bile

---

¹⁴ Hunkan, s. 102.

olsa gönlüne düşüşü dikkate alındığında da bu tarihin sahih olmadığı görülmektedir.

Doğumuyla ilgili en iyi ihtimal 900-901 tarihleridir. Bu tarihi 903'e kadar uzatmak da mümkündür. 900-901 tarihleri dikkate alındığında babası öldüğünde 15-16 yaş civarındadır. 903 tarihinde doğduğu düşünüldüğünde Kaşgar'a geldiğinde 12-13 yaşındadır. 12-15 aralığı gelenekte reşit olma yaşlarıdır. Artuç'a bu yaş itibariyle vergi amili olarak görevlendirilmesi mümkün görünmektedir.

Kanaatimce Satuk Buğra Han'ın doğumuyla ilgili kayda değer en önemli tarih 900-01 yıllarıdır. Henüz genç yaşta idareci yapıldığı bilgisi dikkate alındığında yaşının on beş civarı olması yüksek ihtimaldir. Aynı zamanda gelenekte on beş yaş reşit olma yaşıdır. Hakeza 921 yılında Deylem taraflarında bir sefere çıkmış olması da bunu destekler niteliktedir. Satuk Buğra Han'ın 955'te vefat ettiği düşünüldüğünde ve arkasında pek çok oğul, kız ve torun bıraktığı göz önüne alındığında zikredilen tarih veladeti açısından uygundur.¹⁵

Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i Kabulü

Ebû Nasr Sâmânî, Oğulcak Han ile ilişkilerini iyi tutmasının sonucunda burada bir cami inşa etti. Ebû Nasr Sâmânî'nin Karahanlı ülkesine sığınması ve Artuç şehrinde ikamet etmesinin ardından bu şehre çok sayıda Müslüman da geldi. Gelenlerin arasında tebliğcilerin de bulunması bölgede İslamiyet'in yayılmasında ve İslam'a giren insanların sayısının artmasında etkili oldu. Sâmânî şehzadesinin Karahanlılara sığınmasıyla ikili arasında dinî ve kültürel ilişkiler de yoğunlaştı.

Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'le tanıştığı rüyayı, Kaşgar'a gelmeden görmüş olması muhtemeldir. Bu ihtimale binaen on iki yaşında Müslüman oluşunun mana âleminde gerçekleştiği söylenebilir. Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'e geçişinde gördüğü rüyanın tesiri yadsınamaz. Tezkire'ye göre, bir gece rüyasında gökten inen bir kişinin kendisine "*Müslüman ol ki dünyada ve ahirette afiyet bulasın!*"¹⁶ sözü üzerine İslam'a girmiş ve sabah uyandığında rüyasını çevresiyile paylaşmıştır.

¹⁵ Ayrıca bu tartışmaların yer aldığı Ömer Soner Huncan tarafından yapılan Türk Hakanlığı çalışmasına bkz, s. 103.

¹⁶ *Tezkire*, s. 38.

Bezir Arslan Han (915-916) ölünce yerine II. Arslan Han geçti. Satuk Buğra Han, annesiyle birlikte Kaşgar'a giderek amcası Oğulcak Han'a sığındı. Amcası kendisini Artuç şehrine vergi tahsildarı olarak atadığında Müslümanlarla tanıştı ve İslamiyet'i öğrenme imkânı buldu. Bu sırada Ebû Nasr Sâmânî ile de tanıştı.

Ebû Nasr Sâmânî ile Satuk Buğra Han'ın Artuç şehrinde karşılaştıkları görülmektedir. Tezkire'ye göre Satuk Buğra Han, henüz Karahanlı tahtına geçmeden önce şehzadelik yıllarında İslam dinini ve Müslümanları tanımış ve onların dinini merak etmiştir.

Kendisi gibi hanedan mensubu Müslüman biriyle tanışması İslamiyet'i kabul etmesinde kolaylaştırıcı bir etken olduğu söylenebilir. Hem Ebû Nasr Sâmânî'nin etkisi hem de aynı şehirde yaşayan Nîşâburlu Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî ve diğer alim ve sûfiler aracılığıyla İslam'ı her yönüyle öğrenme imkânına sahip oldu. Kalbi mutmain olunca da İslamiyet'i seçti.

Yönetici zümresinden Müslüman bir şehzadenin Karahanlı topraklarında bulunmasının hanedan mensuplarını etkilediği görülmektedir. Hem şehzade hem de diğer Müslümanlar âlimlerle yakın ilişki kuran Oğulcak Han'ın yeğeni, Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi, bu bölgede yaşayan Türk toplulukları için önemli bir dönüm noktası oldu.

Abdülkerim Satuk Buğra Han, 915-916'da 15-16 yaşlarında İslamiyet'e geçmiş olsa da yirmi yaşına kadar bunu saklı tutmuştur. Tezkire'de birkaç yıl Müslüman oluşunu gizlediğinden bahsedilmektedir.¹⁷ Buna göre 920 veya 921'de 20-21 yaşında iken tahta geçmiştir. 921'de Samaniler'e yardım ederken görülmektedir. Cürcân Valisi Leylâ b. Nu'mân ed-Deylemî'ye karşı Samanilere yardıma gitmiş, onu yakalayarak Samani sultanına teslim etmiştir.¹⁸

¹⁷ *Tezkire*, s. 38.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, Ahmed es-Sâmânî'nin Gürçan valisi üzerine gönderilen ordunun içerisinde Buğra'dan da bahsetmektedir. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, çev. Ahmet Ağrakça vd. Ocak Yayınları, İstanbul 2016, C. 6, s. 472. Hunkan'ın yapmış olduğu çalışmalar neticesinde İslam tarihi kaynaklarında Cürcân Valisi Leylâ b. Nu'mân ed-Deylemî'ye karşı Samaniler'e yardıma giden kişinin Satuk Buğra'nın olduğu ortaya çıkarılmıştır., Bkz. Hunkan, s. 102-103.

Abdülkerim Satuk Buğra Han, amcası Oğulcak Han'a karşı girdiği taht mücadelesinde muvaffak olmuş ve Kaşgar'da tahta çıkmıştır. Bundan böyle Karahanlıların batı kolunda İslamiyet resmi din olarak kabul edilmiştir.

Bir anlamda Müslüman olmadan önce Samanilerle başlayan ilişkisi, onların aracılığıyla İslamiyet'i tanınması ve bu dini kabulü, Abdülkerim Satuk Buğra Han için bir avantaj olmuştur. Müslüman olmasıyla Samanilerin desteğini kazanmış ve amcasına karşı hem fikir hem de aksiyon olarak destek bulmuştur. Samaniler bu sayede etkilerini daha ileriye taşırlarken, Abdülkerim Satuk Buğra Han ise onların ardında kalan doğu topraklarında İslam'ı temsil gücüne sahip olmuştur.

Sonuç

Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın din olarak İslam'ı seçmesiyle birlikte Türk tarihinde önemli bir sayfa açılmıştır. Müslüman olmasının ardından Abdülkerim adını alan Satuk Buğra Han, *mücahid*, *gazi* ve *veli* bir sultan olarak bilinmiştir. Amcasıyla mücadele etmiş ve sonunda Kaşgar'da Karahanlı tahtına geçmiştir. Ardından İslamiyet'i bu devletin resmî dini hâline getirmiş, O'nu yaymak ve Türkler arasında yerleşmesini sağlamak için mücadele etmiştir.

Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla birlikte İslamiyet, Türkistan'da peyderpey yerleşmeye başladığı gibi Türk-İslam yorumu da kendini var etmeye başlamıştır. İslamiyet'in ana aksı olan Sünnilik, Abbasiler'den Samaniler'e ve onlardan Karahanlılar aktarılmış, Türkler bu hüviyetin en önemli temsilcileri hâline gelmişlerdir.

Abdülkerim Satuk Buğra Han, 915-916 tarihlerinde İslamiyet'i kabul etmiş ve 920-921'de onu resmî devlet dini yapmıştır. İdil Bulgarları 9. yüzyılın sonlarında Müslümanlığı kabul etmiştir. Ancak İdil Bulgar Han'ı İlteber Almaş Han'ın İslamiyet'i devlet dini yapması, 922 yılına denk gelmektedir. Ayrıca Karahanlıların İslamiyet'e geçişleri bütün Türkistan coğrafyasını etkilemiştir. Bölgedeki Türk boylarının Müslüman olmalarında Karahanlılar önemli bir rolü olmuştur. Bu bakımdan İdil Bulgar Devleti'nin İslamiyet'e geçişi Karahanlılar kadar geniş bir coğrafyayı kuşatamamış hem de uzun yüzyıllara yayılan, etkili sonuçları olmamıştır.

Karahanlılar, buldukları coğrafyada Türk-İslam medeniyetinin kök salmasını sağlamıştır. Ayrıca Karahanlı coğrafyasındaki medreselerle birlikte kitabi bir hüviyete bürünen Sünni İslam yorumu, gücünü hem Türk kimliğinden hem de İslam'ın ana prensiplerinden almıştır. Karahanlılar ile başlayan Türk-İslam çizgisi kendilerinin ardından diğer Türk devletlerine de sirayet etmiştir. Özellikle de bu dönemle başlayan medreseleşme hareketi sonraki dönemlerde sistemleşmiş ve medreseler modern zamanlara kadar yükseköğretimin bir parçası olarak kalmıştır.

Türk İslam kültürünün temel eserleri de bu dönemde meydana gelmiştir. Türk dünyasının en önemli kaynaklarından *Kutadgu Bilig*, Yusuf Hacib Balasagunî tarafından telif edilip Kaşgar Hakan-ı Ebû Ali Harun Buğra Hasan Han'a sunulmuştur. Türkçenin ilk büyük ansiklopedi değerinde eseri olan *Divânü Lügati't-Türk* de bu dönemde yazılmıştır. Karahanlıların yaydığı etkiden kaynaklı olarak ilişkide buldukları coğrafyalarda da Türk İslam kültürü yayılmış ve kök salmıştır.

Hâsılı, Türkistan coğrafyası 9. ve 10. yüzyıllarda siyasi, dinî, edebî ve sosyal anlamda büyük değişikliklere sahne olmuştur. *Mani*, *Budist* ve *Kamlık* dini kültür çevresinden İslamiyet'e geçiş sağlanmış; bu geçiş Türk boylarının düşünce dünyasında ve yaşama biçiminde köklü değişime yol açmıştır. Türkler bu yeni ruh sayesinde Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar; çok geniş bir alanda hâkimiyet sağlamıştır. İslamiyet'in kabulü sadece Türk-İslam tarihinde bir etki yaratmamış, dünya tarihi açısından da önemli bir nirengi noktası olmuştur.

Kaynakça

Akbulut, Dursun Ali, *Arap Fütübatına Kadar Mâverâünnibir ve Horasan'da Türkler*, Doktora Tezi, Erzurum, 1984.

Arifoğlu, Yunus, "The Concept of Civilization in Medieval Muslims, Urbanity and Rural Thought", *New Horizons in Social, Human and Administrative Sciences*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019.

_____, Yunus, *Veli Sultan Abdülkerim Satuk Buğra Han*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2022.

Barthold, V. B. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

Belazûrî, *Fütühü'l-Buldan*, Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut, 1987.

Belting H. *Floransa ve Bağdat*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Cehşiyârî, İbn Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitabu'l-Vüzerâ*, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, 1980.

Eberhard, Wolfram, “Muahhar Han Devrinde Hun Tarihini Kronolojik Bakış”, *Belleter Dergisi*, 4/16, 1940.

Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011.

Gibb, H.A.R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.

Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

Huncan, Ömer Soner Türk Hakanlığı, *Karabanhlar*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, çev. Ahmet Ağırakça vd. Ocak Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

İbn Tiktaka, el-Fahri, çev. Ramazan Şeşen, *Bilge Kültür ve Sanat*, İstanbul, 2016.

Keleş, Bahattin, “Talaş Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2016, https://isamveri.org/pdffrg/D00130/2016_225/2016_225_KELESB.pdf;

Konukçu, Enver, *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Kudame b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdadî, *Kitâbü'l-Harac ve Sınâtü'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986.

Maurice. Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.

Öztürk, Nuray Pamuk, “Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme”, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/15-NurayaPamukOzturk.pdf>

Pedersen, J. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoglu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.

Roux, J. P. *Türklerin Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2018.

Satuk Buğra Han Destanı, (Tezkiye), haz. Necati Demir, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Usta, Aydın, *Türkler ve İslamiyet*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021.

Watt, W. M. Hz. *Muhammed Mekte’de*, çev. Rami Ayas-Azmi Yüksel, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017.

Zeydan, Corci, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Bir Cumhuriyet Aydını, Eğitimcisi ve İdarecisi Hakkı Baha Pars (1879-1942)¹

A Republican Intellectual, Educator and Administrator Hakkı Baha Pars (1879-1942)

Muhammet KEMALOĞLU*

Öz

Araştırmanın konusu olan Hakkı Baha Pars, 1879 yılında Bursa’da dünyaya gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk’ün hayatının özellikle öğrencilik, ilk subaylık yılları ve cemiyetçilik yıllarındaki yakın arkadaşlarından. Bursa Işıklar Askerî Lisesi’nde iken Ömer Naci ile birlikte istibdat idaresine karşı yazılar yazıp taş basma ile çoğalttıktan sonra şehrin sokaklarında duvarlara yapıştırmıştır. İnkılapçı, kooperatifçi bir fikir adamıdır. Selanik öğretmenlik yaptığı yıllarda, “Vatan ve Hürriyet Cemiyeti”nin Selanik Şubesinin ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin de kurucuları arasındadır. Selanik’te görevi esnasında Füyûzat adlı mecmuayı çıkarır. Bursa’da Kuva-yı Milliye reisliği yapar. Bursa’da “Muhacirin Yardım Cemiyeti” kurucularındadır. Cumhuriyetin ilk dönemi eğitim kurumları olan Telif ve Tercüme Heyetinde görev almış bir asker, idareci ve eğitimcidir. Yazmayı, okumayı çok seven, araştırmayı, öğrenmeği kendisine ilke edinmiş, Osmanlı’dan (batı aydını profili ile) Cumhuriyete intikal etmiş bir ortamda yetişmiş, millet, memleket, vatan sevdalısı bir nefer olarak hayatını idame ettirmiştir. Hakkı Baha Pars’ın yayınlanmış veya yayınlanmamış eserlerinden bazıları; Safahat-ı Hayat, Tasarruf-u Mecburî Müessesesi-i Maliye ve İktisadiyesi, Mektep Kooperatifçiliği, Kooperatif Programı’dır. 1942 yılında ardında Türk milletine birçok akademik eser bırakarak hayata gözlerini kapamıştır. Çalışmanın tamamında, arşiv vesikaları, birincil kaynaklar, telif ve tetkik eserler, anılarla ve Hakkı Baha Pars’ın hayattaki tanıdıkları/akrabalarının paylaştığı bilgilerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hakkı Baha Pars, Millî Mücadele, Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri.

---

¹ Bu çalışma, Kemaloğlu, Muhammet, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2022 adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr., TRT Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: muhammetkemaloglu@gmail.com, Orcid: 0000-0001-7542-7517

Abstract

Hakkı Baha Pars, the subject of the research, was born in Bursa in 1879. He is one of the close friends of Mustafa Kemal Atatürk's life, especially during his student, first officer years and social life. While he was at Bursa Işıklar Military High School, together with Ömer Naci, he wrote articles against the tyranny and reproduced them with lithographs and pasted them on the walls in the streets of the city. He is a revolutionary, cooperative idea man. During his years as a teacher in Thessaloniki, he was among the founders of the Thessaloniki Branch of the "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" and the Ottoman Freedom Society. During his duty in Thessaloniki, he published a magazine called Füyûzat. He was the head of the Kuva-yı Milliye in Bursa. He is one of the founders of "Immigrant Help Society" in Bursa. He is a soldier, administrator and educator who took part in the Copyright and Translation Committee, the educational institutions of the first period of the Republic. He loved to write and read, adopted research and learning as his principle, grew up in an environment that was transferred from the Ottoman Empire (with the profile of a western intellectual) to the Republic, and continued his life as a lover of nation, country and homeland. Some of the published or unpublished works of Hakkı Baha Pars; Safahat-ı Hayat, Savings-u Mecburî Müessese-i Maliye ve İktisadiyesi, School Cooperatives, Cooperative Program. He passed away in 1942, leaving behind many academic works for the Turkish nation. In the whole study, archive documents, primary sources, copyright and research works, memories and the information shared by the life acquaintances/relatives of Hakkı Baha Pars were used.

Key Words: Hakki Baha Pars, the War of Independence, Mustafa Kemal, the Society of Motherland and Liberty, the Second Constitutional Monarchy, Poems by the Young and Poems of Youth.

Hakkı Baha Pars'ın Hayatı ve Yetiştığı Çevre

Hakkı Baha Pars², 1879'da (Rumi 1295) Bursa'da³, Kara Şeyh (Karaşeyh) Mahallesi'ndeki⁴ Baba Efendi Tekkesi'nde doğdu⁵. Babası, şair ve

---

²Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kültürü*, Cilt: II, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.161.; Namdar Karatay, "Hakkı Baha Pars Faniler Arasından Çekildi", *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, (42-43), 1.ci ve 2.ci Kânun 1941-1942, s. 43.; Abdulkadir Karahan-Vedide Baha Pars, *Hakkı Baha Pars*, İzmir Halkevi, Yayını no. 24, İzmir, 1943, s.1-10.; Abdullah Azmi Bilgin, "Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Edebiyat Metodolojisiyle İlgili Görüşleri ve Eserleri", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan, Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar Eyyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Sempozyum Tebliğleri, Şanlıurfa, Şanlıurfa Belediyesi, 2006, s.18.; Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene, Hazırlayan ve

besteci⁶, ney üstadı⁷ Baba Efendi Tekkesi Şeyhi Bahâeddin Efendi (Hacı Baha, Şeyh Baha Efendi, Bahaeddin Efendi)⁸, annesi Halime Hanım'dır⁹. Eşi Zehra Pars ise Bursa Yenişehirli'dir¹⁰. Hakkı Baha Pars'ın adının, bazı kaynaklarda "İsmail Hakkı Baha Bey"¹¹, "İsmail Hakkı Pars"¹² şeklinde ifade edilir.

---

notlayan: Zeki Arıkan, 2017, s.156.; M. Feyzi Öz, "Vedide Baha Pars", Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Yayınları, Ankara, 1987, s.411-431.; Örneklerle Basılı Bütün Şiir Kitapları Antolojisi.(1975). Veli Recai Velibeyoğlu, C.1, Güryay Matbaası, s.455.

³ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Cilt: IV., Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.168-169.

⁴ 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.

⁵Ömer Faruk Huyugüzel, İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.169.; Raif Kaplanoğlu, Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi, 1988, s.257.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.11-32.; Turan Güler, "Noktalama İşaretleri ve Hakkı Baha'nın Usûl-i Tenkit Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlili", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2020, s.575-59

⁶ Huyugüzel, a.g.e., 2000, s. 169.

⁷ Bahar Arslan, "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, İzmir Kent Ansiklopedisi, 2018, s.168-172.

⁸1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.; Hüseyin Ağca, "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.7, O. Cihat-Süynişiyev, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 217.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257.

⁹ Mustafa Kara, "Bursa'nın Kültür Tarihini Aydınlatanlar-2-Kamil Kepecioğlu", *Bursa'da Zaman*, (18), Nisan, 2016, s.15-16.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.II, a.g.e., 161.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.199.

¹⁰ Öz, M.F., a.g.e., 1987, s.411-431.

¹¹ Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, İmge Kitabevi Yayınları, 1995, s.103, 105-106.

¹²Tam adı İsmail Hakkı Baha olan Hakkı Baha Pars... Öz, M.F., a.g.e., 1987, s.169.; Ali Güler, Karamanlı Sarı Paşa, 2008, s.196-216.; "Mubittin Baha'nın abisi İsmail Hakkı... Fethi Tevetoğlu, Ömer Naci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1973, s.62.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.; Sadi Borak, Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları 1899-16 Mayıs 1919, Kaynak Yayınları, 1998, s.30-31.; Karahan-Pars, a.g.e., 1943, s.1-10.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257-528.; Şahin Güngör, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Bursalılar, 11 Haziran 2019, <https://www.belgeseltarih.com/ittihat-ve-terakki-cemiyetinin-kurulusunda-bursalilar/> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk-Okul ve Genç Subaylık Hâtraları, 2019, s.30-34, 45-47. <https://www.saskarahaber.com/yazdir.php?id=17162> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Ömer Faruk Huyugüzel de Hakkı Baha Pars'ın ilk isminin İsmail olduğu görüşündedir. Kendisi ile 28 Ocak 2021 tarihinde yapmış olduğumuz görüşmede de bu görüşünü dile getirmiş ve o dönemdeki birçok şahsın sonraki yıllarda tanınmış olan isimleriyle hayatlarını devam ettirdiğini izah etmiştir. Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.169.

Hakkı Baha Pars'ın soyu¹³, Bursa-Umurbey'in/Kozca Köyü'nün¹⁴ köklü ailelerinden olup¹⁵, II. Murat dönemi meşhur şahsiyetlerinden biri olan Pars Bey (Bedrettin Mahmut- Şeyh Abdullah oğlu Bedrüddin (Bedreddin Mahmut Bey)'e¹⁶ dayanan köklü bir aileden gelmektedir. Ailenin bilinen en eski ve tanınmış atası 16. yüzyılda yaşamış Pars Sultan adlı bir beydir¹⁷. Sonraki yıllarda Pars Beyler'den Ahmet Baba Efendi¹⁸, ağabeyi¹⁹ ile anlaşmazlığa düşüncü Karaseyh Mahallesi'ne²⁰ yerleşir. Bursa Belediye Başkanlığı yapan Ahmet Muhtar Bey, Mehmet Baha Efendi, Muhittin Baha Pars²¹, Vedide Baha Pars, Pars ailesi mensuplarındandır. Aile başta Pars soyadı olmakla Seyhan, Önev, Küçükdağ ile Okay soylarını kullanmaktadır²².

Ailesi ve Gençliği

Hakkı Baha'nın babası Şeyh Hacı Mehmet Bahaeddin Efendi, altı evlilik yapmıştır. İlk eşi Mudanyalı olup ismine ulaşılammıştır. Diğer eşleri Halime Hanım²³ (güzel mevlit okuduğu, Vedide Baha Pars'ın ona benzediği

¹³ "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.

¹⁴Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

¹⁵Celil Bozkurt, "Millî Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s.11-32.; Nihayet Kübra Kiraz; Yakup Coştu, Hakkı Baha ve 'Genç Müslüman' Dergisi, Antakiyat, 5.1,2022, s.1-24.

¹⁶ Yılmaz Akkılıç, Bursa Ansiklopedisi, (4.cilt), Burdef Yayınları, 2002, s.1425-1426.

¹⁷Mehmet Çelebi'nin babası olan bu bey ailede Pars ismini kullanan ikinci şahıstır. Öz, M.F., a.g.e., 1987, s. 169.

¹⁸ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.I, s.76, 165.; Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufi Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987a, s.77-88.

¹⁹Osman Çetin, "Doğan Bey'in Feryâdı", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s.86-90.

²⁰ Kaplanoğlu, "Karaseyh Mahallesi", https://www.bursa.com/wiki/Karaseyh_Mahallesi Erişim tarihi: 20.02.2021.; Hatıra yahud Mirat-ı Brusa, Haremeyn Muhteremeyn payellulerinden Şam-ı şerif Kadısı esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret celilesinin pi 17 Zilkade sene 324 ve fi 20 Kanun Evvel sene 322 tarih ve üçüncü cildin 281/1301 numarolu ruhsatnamesiyle, Hüdavendigâr Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuşdur, Sene 1323(1905-06), s.30.

²¹ Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257.

²² <http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> Erişim tarihi: 20.02.2021.

²³ Mehmet Şemseddin, *Yâdigari Şemsi*, Mısri Dergâhı Seccâdenesini, Matbaa-i vilâyet, 1332, s.187-196.; Halime Hanım'ın babası Hazret-i Emir Sultan Cami-i Şerifi İmam ve Hatibi ve Meşayih-i Nakşibendiye'den El-Hac Mustafa Efendi'dir. Abisi, Ahmed Efendi (?) de Hazret-i Emir Sultan Cami-i Şerifi İmam-Hatipliğini yapmıştır. Ahmet Efendi'nin (eşi Minüre Hanım'dır), Şayigan ve Halit adında iki evladı vardır ki, Halit Efendi de Emir Sultan Cami-i Şerifi İmam-Hatibi'dir. Mevlüd sahibi Akif Efendi, Hacı Mustafa Efendi'nin abisi, Halime Hanım'ın amcası, Hakkı Baha Bey'in dedesinin abisidir. Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

bilinmektedir), Hayriye Hanım (Arnavut?)²⁴, Nâkiye Hanım²⁵ (Nefise Hanım²⁶, İbrahim Paşa'nın kızı²⁷) ile Mihriban Hanım (Mihaliç'ten)²⁸. Halime Hanım'dan Mehmed Baha ve Hakkı Baha²⁹; Nakiye Hanım'dan Muhiddin Baha Pars³⁰, Rukiye Pars ile Mihriban Hanım'dan Növber (Nöber) Altıntaş dünyaya gelmiştir³¹.

Hakkı Baha Bey, Növber (Nöber) Altıntaş³², Rukiye Pars³³, (Şeyh) **Mehmet Baha Efendi (Pars)** ile Muhiddin Baha Pars adlı kardeşlerin ortancasıdır³⁴. Hakkı Baha Pars'ın abisi Mehmet Baha³⁵ ve kardeşi Muhittin

---

²⁴ Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.316.

²⁵ Ekrem Hayri Peker, "Bursa'da Medfun Sadrazamlar ve Vezirler", Belediye Haberleri, belediyehaberleri.com.tr, 18 Kasım 2018, Pazar, <https://www.belgeseltarih.com/bursada-medfun-sadrazamlar-ve-vezirler/> Erişim tarihi: 02.05.2021.; https://www.academia.edu/42144983/MEZAR_TA%C5%9ELARININ_TANIKLI%C4%9EYLA_TAR%C4%B0H%C4%B0_BURSADA_YA%C5%9EANAN_SA%C4%9ELIK_SORUNLARI Erişim tarihi: 02.05.2021.; Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Bursa Hazireleri, 2019, s. 81.; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: DH.SAİDd..., K:59, G:77., Ahmed Münir Bey; 1280 İzmir doğumlu (Bursa Kumandanı Ferik Mustafa Kazım Paşa'nın oğlu, H.29.12.1280.); Kamil Kepecioglu, *Bursa Kütüğü*, Cilt: I, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yedi yıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009, s.169.; Mehmet Şemseddin, a.g.e., 1332, s.187-196.; Nakiye Hanımla ayrıldıktan sonra bir daha evlenmiştir.

²⁶ Mevlüt Çam, "Bursa'da Bir İrfan Ocağı Ahmed Baba Nakşibendi Tekkesi", *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s. 62-65.

²⁷ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

²⁸ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.

²⁹ 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.

³⁰ Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923, C.III, TBMM, 1995, s.225-226.; Mustafa Çufalı, Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946-1950) C.III, Milletvekilleri Özgeçmişleri, TBMM, 2012, s. 272.

³¹ Hakkı Baha Bey, 5 yaşında yetim kalır. Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi.; Murat Bardakçı, "Operet Besteleyip Sahneye Koyan Bir Nakşibendi Şeyhi", 3 Eylül 2009, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/221304-operet-besteleyip-sahneye-koyan-bir-naksibendi-seyhi> Erişim tarihi: 20.02.2021.

³² <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1958/07/26> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Raif Kaplanoğlu-Ozan Kaplanoğlu, Tipodan Ofsete Bursa Basın Tarihi (1866-1974), Bursa, 2019, s.1234.; <https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1958/7/26/3.xhtml> Erişim tarihi: 20.02.2021.

³³ "Çek Sefarethanesinin Otomobili İki Kanını Çığnedi", *Milliyet*, 29 Temmuz 1958, s.5.

³⁴ Ateş Pars (d.1942), İstanbul'da doğdu, Umur Pars'ın oğludur. Ateş Pars Beyle Yapılan Görüşme 25 Nisan 2021.

Baha Bey³⁶ ise son dönem Bursa'sının yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdendir³⁷. Hakkı Baha Bey, 1905-1906'da 1883 yılında Mora, Yenişehir'de doğan eşraftan Hüseyin Bey'in kızı³⁸ Zehra Pars ile evlenmiştir. Hakkı Baha Pars'ın bu evlilikten, küçük yaşta vefat eden İhsan Küçük yaşta vefat eden İhsan, kızı Vedide Baha Pars ile oğlu Hüseyin Cahit Pars adlarında üç çocuğu olmuştur. Vedide Baha Pars, 1323 (1907-1958) yılında Selanik'te doğmuştur³⁹. Vedide Baha, Ali Kemal Karadayı ile evlenmiştir⁴⁰ ve tek çocukları, Aydın Karadayı (1932 İzmir-Türkiye)'dir. Aydın Karadayı, dayısı Hüseyin Cahit Pars'ın kızı **Münibe Çiçek Pars-Çiçek Karadayı** (1937) ile evlenmiş ve Amerika'ya taşınmıştır⁴¹. Vedide Baha, ünlü bir eğitimci ve psikologdur. Hüseyin Cahit Baha Pars ise 1909 Selanik doğumlu olup, öğretmenlik yapmıştır. Hakkı Baha Bey, 1935 yılında "Pars/Parsoğlu" soyadını alır⁴².

İlk ve Orta Öğrenimi/Askeri Eğitimi

Hakkı Baha Pars, ilk tahsilini mahalle mektebinde tamamlamış ve ardından Bursa Askeri İdâdisi'ni⁴³ bitirmiştir. Hakkı Bey, Bursa'dan Gelen Mekteb-i İdadî Şâhane, Üçüncü Sene Şâkirdânî arasında, Kozmografya (2), Makine (30), Kitâbet (39), Tarih-i Osmanî (40), Fransızca (22), Resim (19), Tarama (19), Jimnastik (10) derslerinden aldığı notlar ile 9 uncu sıradadır.

³⁵ Kaplanoğlu-Kapanoğlu, a.g.e., 2019, s.125, 190-191.; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, Baha Matbaası, 1972, s.332-333.; Akkılıç, a.g.e., 2002, s.1423-1424.

³⁶ <https://tbmm.chp.org.tr/milletvekiliDetay.aspx?ID=8020> Erişim tarihi: 23 Mart 2021.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.11-32.; Yılmaz Akkılıç, "Yakın Geçmişten Üç Kardeşin Portresi Mehmet Baha, Hakkı Baha, Muhittin Baha", *Bursa Defteri*, (2), Haziran, 1999, s.26-33.; Yılmaz Akkılıç, Kurtuluş Savaşında Bursa, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 2008, s. 186.; Mehmet Kaya, 1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1999, s.90-91.

³⁷ Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.

³⁸ Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

³⁹ Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.172.

⁴⁰ Daha sonra ayrılmışlardır. Gediz Karadayı Arşivi.

⁴¹ Öz, a.g.e., 1987, s. 411-431.

⁴² Erkek Muallim Mektebinde Muallim Hakkı Baha Parsoğlu... "Soyadı Kütüğü Yazdıran Yurttaşlarımız", *Anadolu*, Numara:6129, 1 Şubat 1935 Cuma, s.4.; "Soyadlarını Tescil Ettirenler", *Yeni Asır*, No:8863, 1 Şubat 1935 Cuma 5. Ancak aile üyeleri ile yapılan görüşmelerde ve ulaşılan kaynaklarda Parsoğlu soy ismine rastlanmamıştır. Muhtemelen Hakkı Bey sonradan soy isminde düzeltme yapmıştır.

⁴³ Zeynep Dörtok Abacı, "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'nın Mekânsal ve Kültürel Dönüşümü", *Bursa Günlüğü*, (2), Haziran, 2018, s.4-12.

Hakkı Efendi, Bursa, 181'lik nota sahiptir⁴⁴. Hakkı Baha Bey, Bursa Işıklar Askeri Lisesi-Bursa Askeri İdâdisi'ni bitirdikten sonra 27 Kânunuevvel Sene 1317 senesinde 1216 Apolet numarası⁴⁵ ile İstanbul'da Harp Okulu'na girmiştir⁴⁶.

Ali Fuad Paşa, Harp Okulu yıllarını, Mustafa Kemal'i ve Hakkı Baha'yı; *"Fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşlamak için sınıfta el yazısı ile bir dergi çıkarmaya karar verdik. Bu görevi başta Mustafa Kemal olmak üzere Ömer Naci ile İsmail Hakkı ve diğer birkaç arkadaş üzerlerine almışlardı..."*; *"Kırmay sınıflarına geçmiş olan Pirlepelî Ali Fethî de (Okyar) aynı kanaatte idi...Harp Okulu'nda teşkilâtın ilk nüvesini kurduk. Tabii gizli olarak. Mustafa Kemal'e benden başka yardım edenler arasında Muhibtin Baha Pars'ın ağabeyi Yüzbaşı⁴⁷ İsmail Hakkı ile Ömer Naci ve birkaç arkadaş daha vardı. İsmail Hakkı şairdi, güzel yazı yazıyordu..."⁴⁸* şeklinde anlatır.

Notlar 45 üzerinden değerlendirilmiştir.; Mekatib-i Askeriye Şakirdanının Umumi İmtihanlarının Neticelerini Bildiren Cetveller, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul, 1317, s.32.; Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrencilik Hayatına Ait Bazı Notlar", *Devrim Gençliği Dergisi*, (17), Kasım, 1953, s.10-11.;⁴⁴Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1324, Def'a Otuz Dört, Bursa, Matbaa-yı Vilâyatta Tab' Olunmuştur, s.267.; Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul 1977, s. 923-931.; Mekatib-i Askeriye Şakirdanının Umumi İmtihanlarının Neticelerini Bildiren Cetveller, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul 1317, s.35.; Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1324, Def'a Otuz Dört, Bursa, Matbaa-yı Vilâyatta Tab' Olunmuştur, s.267.; Nursal Kumaş, "Bursa Askeri İdâdisi Kuruluşu ve Faaliyetleri", I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 2017, s. 618-627.; Ali Güler, "Arşiv Belgelerinin Işığında Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları ve Künye Bilgileri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl:119, (363), Ocak, 2000, s.19-36.; Ali Güler, Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s.1-82.

⁴⁵ 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.

⁴⁶ Dönemin Harp Okulu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca, Bkz. Mehmed Esad, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, Maarif Nezâreti Celilesinin Ruhsatı ile Tab' Olunmuştur, İstanbul, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul 1310, 833 sayfa.; Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C.III, Yay.Haz: Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, 2009, s.179-237.; 1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No'lu Künye Defteri, KHO Arşivi.

⁴⁷ Ulaşabildiğimiz kaynaklara göre "Mülazım-ı Evvel" rütbesinde olması lazım. Cebesoy, a.g.e., 2019, s.162.; "B.Muhittin Baha Pars'ın Bir Mektubu", *Ulus*, Sayı:15 Ekim Çarşamba 1947, s.3.

⁴⁸ Cebesoy, a.g.e., 2019, s.95.; Borak, a.g.e., 1998, s. 30-31.

Hakkı Baha, öğrencilik yıllarında edebiyata meraklı bir öğrenci olarak tanınmış aynı zaman da tiyatro ile de ilgilenmiştir. Manakyan'ın⁴⁹ meşhur bütün temsillerini seyrettiği ve sonra bunları okulda tek başına aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu arkadaşlarına oynamıştır⁵⁰.

Askeri Görevleri, Evliliği, Çocukları ve İlk Dönem Öğretmenliği

Hakkı Baha Bey, 27 Kanun-ı sâni 1317⁵¹/9 Şubat 1902 (12 Mart 1902⁵²)'de Piyade Mülazım-ı Sâni'si (1901/1317-P.244) olarak Harbiye'den

⁴⁹Hasan Rıza Soyak, Doğumundan Cumhuriyetin İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri, Hayat Yayınları, 1965, s.21-22.; Oğuz Akay, "Benim Sofram Bu", 2006, s.510-514.; Yılmaz Akkılıç, Atatürk ve Bursa, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2009, s.117.

⁵⁰ Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Salname-i Askeri.(1311-1895).On Üç Defa, s.70.; ⁵⁰ Hakkı Baha Pars, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri, İzmir Cumhuriyet Basımevi, 1941, s.28.; Eren Aksu, Selanik'te Türk Edebi Kültürü (1860-1912), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2018, s.96-97.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.; Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.169.; "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.; Afet İnan, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Gözden Geçirilmiş 5. Baskıdan İtibaren Yay. Haz.: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 8.; "Bir İnkılâbcının Büyük Ruhü-Merhum Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı: 6266, 20 Ocak 1942, s.2.; "Mukaddes Tabanca", *Ulus Sesi*, Sayı: 883, 26 Mart 1938 Cumartesi, s.1.; "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s. 2.; "İttihat ve Terakki, Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?", *Tefrika* No: 58", *Son Posta*, No:913, 8 Şubat 1933, s.8.; "Yakın Tarihten İki Yaprak", *Haber*, Sayı:2210, 17 Mart 1938, s.1, 4, 11.; "İttihat ve Terakki, Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?", *Tefrika* No: 98", *Son Posta*, Sayı:953, 19 Mart 1933, s.9.; Tunaya, a.g.e., 2000, s.21-22.; Celal Bayar, Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş, C.I, 1997, s. 131-132, 138-139.; "Türk Tarih Kurumu Belleteni Çok Kıymetli Yazılarla İntişar Etti", *Cumhuriyet*, Sayı:4971, 18 Mart 1938, s. 5.; "Atatürk'ü Dinlerken-Vatan ve Hürriyet", *Haber*, Sayı: 2033, 12 Eylül 1937, s.2, 7.; "Atatürk'ü Dinlerken-Mukaddes Tabanca", *Ulus*, 19 Mart 1938, s.1.; "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", *Ulus*, 20 Mart 1938, s.1.; Pars, a.g.e., 1941, 28; Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I, 1888-1922, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdinç, Prof. Dr. Vakur Versan'ın bir anma yazısı ile, 1997, s. 706-707.; Hüseyin Ağca, "Pars, Hakkı Baha" Maddesi, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.7, O. Cihat-Süyünşiyev, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007, s.217.; "İnkılap Hatıralarından", *Anadolu*, Sayı: 7408, 14 Kânunsâni 1938, s.5; "Atatürk'ü Anma Sayısı", *Anadolu*, Sayı:7670, 11 Kasım 1938, s.2.; "Milli Tarihimizin Meçhul Kalan Bir Hakikati Aydınlanıyor-Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki, Mukaddes Tabanca", *Son Posta*, Sayı:2741, 20 Mart 1938, s.1, 10, 13.

⁵¹ Ali Güler, "Arşiv Belgelerinin Işığında Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları ve Künye Bilgileri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl:119, (363), Ocak, 2000, s.19-36.

⁵² Rumi ile miladi arasında-her iki takvim de güneş yılı esasına temel alındığı için-aradaki 13 günlük fark sabittir, bundan dolayı Hicri takvimin tersine mevsimlerin her zaman aynı aylara

mezun olur⁵³. Sonra subay olarak⁵⁴ Manastır'a⁵⁵, 23 Nisan 1318/6 Mayıs 1902'de de Selanik'te bulunan 3. Ordu Redif Alayına atanmıştır. Hakkı Baha, dört ay sonra 21 Nisan 1322/6 Mayıs 1906 yılında 42'nci Redif Alayı'ndaki⁵⁶ Selanik Mektebi Rüştiye-i Askeriye'de Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet Muallimliğine (22.12.1320)⁵⁷ Piyade Mülazım-ı Evvel (Üsteğmen) olarak atanmıştır⁵⁸.

---

denk gelmesi sağlanmış oldu, sene farkı da takvimin başladığı dönemdeki fark olan 584 seneye sabitlenmiştir.

⁵³ Yıldız Saray-ı Hümayûnu Baş Kitabet Dairesi'nden çıkan 1317 Rebiyülahir tarihli ve 2925 numaralı yazıda, “*Mekteb-i Harbiye şakirdanından Fetih, Fuad, Nedim, Mehmed, Kazım, Mustafa, Nuri, Mehmed, Salih, Mehmed, Nuri, Ferhad, Hüseyin, Hakkı, Nazım Efendilere ve saireye beşinci rütbeden Nişan-ı Mecidi ihsan edildiği yazılır.* Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA) Fon no: İ.TAL., K:181, G:62, SR:1-2.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257.;

⁵⁴ Öz, a.g.e., 1987, s.411-431.

⁵⁵ Pars, a.g.e., 1941, s. 28.

⁵⁶ Hakkı Baha Pars, Redif 42. Alayın İkinci Gevgili Taburu İkinci Doyran Bölüğünde Mülazım-ı Evvel. Hakkı Baha Bey (1869-1942) Selanik Askeri Rüştiyesindeki öğretmenlik görevine 4 Mayıs 1906 tarihinde başlamış bulunuyordu. Faik Reşit Unat, “Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılabı'nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Belleten*, C.XXVI, (102), Nisan, 1962, s. 339-344.; Selânik Vilâyeti Salnâmesi, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 19. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur., 684 sayfa, 21 cm., Hicri:1324/Miladi:1906, s.181-182.; Selânik Vilâyeti Salnâmesi, 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 18. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur., 684 sayfa, 21 cm., Hicri:1322/Miladi:1904, s.142-143.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

⁵⁷ 1321 tarihli Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye'de Selanik Mektebi Rüştiye-i Askeriye'si Hüsn-i Hat Muallimi olarak Hakkı Efendi (Mülazım-ı Sâni) ismine rastlarız. Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye.(1321/1903).Altıncı Sene, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye, Asır Matbaası, s.521; 1322 Selânik Vilâyeti Salnâmesi'ne baktığımızda Selanik Mektebi Rüştiye-i Askeriye'de Kitabet ve Kavaid Muallimi olarak Galip Efendi (Mülkiyeden), Hüsn-i Hattı Türkî Muallimi olarak da Hakkı Efendi (Mülkiyeden) itibari geçer. Selânik Vilâyeti Salnâmesi, 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 18. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur., 684 sayfa, 21 cm., Hicri:1322/Miladi:1904, s.407.; Hakkı Efendi-Baha, Mülazım-ı Evvel, Kavaid ve Kitabet Muallimi. Salnâme-i Askeri, (1324-1326/1908), a.g.s., s.1031; Aksu, a.g.t., 2018, s.96-97.

⁵⁸ Selânik Vilâyeti Salnâmesi, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 20. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur, 717 sayfa, 21 cm., Hicri:1325/Miladi:1909, s.474-475.; Selanik Mektebi Rüşdiyesi'nin 1903 yılı öğrenci sayısı: 81, Hademe Sayısı: 1'dir. Müdür: Kolağası İbrahim Edhem Efendi'dir. Aynı Salnamenin 521 inci sayfasında ise öğrenci sayısı: 253, Hademe: 2 olarak gösterilir. Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, (1321/1903), a.g.s., s.516, s.521.; Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.169.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.; Selânik Vilâyeti Salnâmesi, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 20. Defa olarak (Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil olunmuştur.)

Selanik'teki görevi esnasında ileri görüşlü düşünceleri içeren Füyûzat adlı mecmua⁵⁹ ile Rusya'dan göç eden Türk, Türkçü ve halkçı aydınlar olan Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Kâzım Nâmi Duru ile birlikte "Genç Müslüman"⁶⁰ adlı bir mecmua çıkarmıştır.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti (Şubat 1906)

Cemiyeti, Ali Fuat (Cebesoy), Muhittin Baha (Pars)⁶¹, Hakkı Baha Pars⁶² ve Ömer Naci (Bozkurt) idi. *Mustafa Kemal (Atatürk), henüz harbiye öğrencisi iken, devrine göre aykırı gibi görünen fikirlerini, arkadaşları arasında genişletmek düşüncesiyle gizli teşkilat kurmuştu.* Hüsrev Sami Kızıdoğan o yılları şöyle anlatmaktadır: "Atatürk, Suriye'de görevliken gizlice geldiği Selanik'te, Askeri Rüştiye öğretmenlerinden Hakkı Baha (Pars)'ın evinde arkadaşlarıyla yaptığı bir toplantıda şunları söylemiştir: ...Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlal vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Bu sözler, Mustafa Kemal'in kurmayı tasarladığı devleti hangi temel üzerine inşa edeceğinin ilk işaretlerini veriyordu"⁶³. Mustafa Kemal, Ömer Naci, Hakkı Baha (Pars), Hüsrev Sami (Kızıdoğan), Bursalı Mehmet Tahir, İsmail Mahir, Mustafa Necip Bey ile birlikte Cemiyetin Selanik Şubesini kurmuştur⁶⁴.

---

684 sayfa, 21 cm., Hicri:1325/Miladi:1907, s.475.; Selanik Vilayeti Salnâmesi, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, 19. Defa Olarak, Selanik Hamidiye Mektebi Sanayi Matbaasında Tab' ve Teşmil Olmuşdur, s.243-244.

⁵⁹ "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.

⁶⁰ Yücel Öztürk, Bursa Basın Tarihi, Ekin yay., 2012, s.127.

⁶¹ Muhittin Baha Pars Harp Okulu'nda okumamıştır.

⁶² Burada kastedilen Hakkı Baha Bey'dir.

⁶³"Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki-Mukaddes Tabanca", *Kurum*, Sayı:7249-1339, 19 Mart 1938, s.1, 2, 4.; "İnkılap Tarihinden İki Yaprak, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki, Mukaddes Tabanca", *Cumhuriyet*, Sayı:4972, 19 Mart 1938, s.1, 8, 9.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, I. Bölüm, II. Meşrutiyet Devri, II. Abdülhamid İstibdadının Son Yılları, 1996, s.1-7.; İlhan Küçükbiçmen, *Anadolu'da Bilimin Ayak İzleri*, 2015, s.302-306.; Cebesoy, a.g.e., 2019, 45.; Abdullah Saydam, "Osmanlı Harbiye'sinde Siyasi Muhalefet (II. Abdülhamid Dönemi)", *Adam Akademi*, (9/1), 2019, s.1-35.

⁶⁴ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 1995, s.55.; Ernest Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Sander Yayınları, 1972, s.113-133.; Unat, a.g.e., 1962, s.345.; Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ataşemiliterliği'ne Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge", *Belleten T.T.K.*, C.XXXVIII, (150), Nisan, 1974, s.254-263.; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015, s.35.; Abdurrahman Çaycı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk: Milli Bağımsızlık ve Çağdaşlaşma Önderi Hayatı ve Eserleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, 1s.6.; Hüsrev Sami Kızıdoğan, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", *TTK Belleten*, C.I, (3-4), Temmuz, 1937, s.525-619.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.11-32.; Akkılıç,

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

“Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”, 1906 Eylül ayında Mithat Şükrü (Bleda) Bey’in Selanik’te Beş Çınar Bahçesindeki evinde yapılan toplantıda çoğunluğu III. Ordu mensubu subaylar tarafından⁶⁵ kurulmuş gizli bir örgüttü. Selanik’te 10 kişi toplanır ve yaş sırasıyla numaralanırlar. Mülâzimievvel Hakkı Baha Bey⁶⁶, bu on kişilik ilk listede yer alır⁶⁷.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetindeki Faaliyetleri

“Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”, 27 Eylül 1907 tarihine gelindiğinde “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti” ile birleşmiş ve “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”⁶⁸ ismiyle faaliyet göstermeye başlamıştı⁶⁹. Kâzım Nami

---

a.g.e., 1999, s.26-33.; “*Daha Işıklar Askerî Lisesinde iken Ömer Naci ile ihtilali fikirler taşıyorlardı.* Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.170.; *Ömer Naci’nin öğrenim hayatı, Bursa Işıklar Askeri İdadisi’nde epey hareketli geçer*”. Tevettoğlu, a.g.e., 1973, 13.; Deniz Kurt, Türkiye’de Askeri Eğitimin Modernleşme Sürecinde Işıklar Askeri Lisesi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2007, s.50.; Ali Güler, “Mustafa Kemal’i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 10 Kasım 1998, s.53-65.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.106.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.IV, s.165.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s. 257.; M. Doğan, “İnkılâb Hatıralarından”, *Tefrika* Nu:60, *Anadolu*, Nu:7409, 15 Ocak 1938, s.5.; Yücel İzmirli, “Milli Mücadele’den Eğitim Ordusuna; Hakkı Baha Pars”, *Gazete Karşıyaka*, Haftalık Bağımsız Yerel Gazete, Yıl: 1, Sayı: 14, 22-28 Eylül 2020, s.6.; Kızıldoğan, a.g.m., 1937, s.525-619.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.11-32.; Akkılıç, a.g.m., 1999, s.26-33.; “İnkılap Tarihinden İki Yaprak, “Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki, Mukaddes Tabanca”, *Cumhuriyet*, Sayı:4972, 19 Mart 1938, s. 8.; Güngör Ş. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kuruluşunda Bursalılar, 11 Haziran 2019, <https://www.belgeseltarih.com/ittihat-ve-terakki-cemiyetinin-kurulusunda-bursalilar/> Erişim tarihi: 20.02.2021.

⁶⁵ Serdar Cem Sediroğlu, “Balkan Savaşları Arifesinde Ordunun Siyasetle İştigali ve Politizasyonunun Balkan Savaşlarının Sonucuna Olan Etkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (63), 2017, s.470-490.

⁶⁶ Tevfik Çavdar, Hakkı Baha Bey’i cemiyetin 9 uncu üyesi olarak gösterir. Tevfik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.105.

⁶⁷ Kâzım Nâmi Duru, Edirne Askerî İdadisinde tanıdığı Küşat Bey’in delaletiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne 8/31 numarasıyla girmiştir. Duru, a.g.e., 2017, s.190.; Kâzım Nami Duru, Meşrutiyetten Beri-İnkılap Hayatımızdan Sayfalar:12”, *Büyük Doğu*, Yıl:1, C.2, (23), 17 Mart 1944, s.12.; Samih Nafiz Tansu, İttihat ve Terakki Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe, 2017, s.63-66.; Taner Aslan, “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilgi*, Güz, (47), 2008, s.79-120.; Sediroğlu, a.g.m., 2017, s. 470-490.; Ziya Şakir, “Mustafa Paşa’dan...” . “Fethi Okyara, Siyasi Fırka Reislerinin Hayatı”, *Tefrika*:51, *Tasvir-i Efkâr*, Sayı: 4801-445, 30 Ağustos 1941 Cumartesi, s.5.

⁶⁸ Osman Demirbaş, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Milli Mücadele, 1999, s.139.

Duru, “Hakkı Baha, eski Malatya Milletvekili Vasıf Çınar ve ben, 1906 yılında “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”nin Tahrir Heyeti’ni kurduk. Vazifeleri, Eski Zamanlar, Orta Çağ, Yeni Zamanlar diye üçe ayrılan tarihin inkılabımıza başlangıç olan olaylarından işe başladık. Bana zamanımız düştü; ben de bunu yazmaya başladım.” der⁷⁰. Hakkı Baha Bey, üç buçuk yıl Selanik hayatından sonra, Kasım 1909-1910 yılında, “Bursa Sanayi Mektebi” (Hamidiye Sınai Mektebi-Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi)’de⁷¹ müdür olur⁷².

Hakkı Baha Pars’ın Milletvekilliği Dönemi

Hakkı Baha Bey, Bursa’ya döndükten sonra öğretmenlik mesleğine olan ilgisi nedeniyle askerlikten istifa eder⁷³. 1912 tarihinde Ertuğrul Sancağ’ından mebus seçilen ancak Meclisin resmi açılışına katılamayan Hakkı Baha Bey⁷⁴, 4 Mayıs 1912 günü gerçekleşen 1’inci celsede yemin ederek vekil olur ve Beşinci Şubeye üye seçilir⁷⁵. Balkan Savaşlarının çıkmasıyla birlikte

⁶⁹ Kazım Nami Duru, İttihat ve Terakki Hatıralarım, 2017, s.12.; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, C.I, 2000, s.21-22.; Kazım, Karabekir, İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909, İkinci Baskı., 1995, s. 281.

⁷⁰ Duru, a.g.e., 2017, s.22.; Aksu, a.g.t., 2018, s.218-219, 558.

⁷¹ Hüdâvendigâr Vilayeti Salnâmesi, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdâvendigâr, s. 340.; Kumaş, a.g.e., 2020, s.153-155.; Abacı, a.g.m., 2018, s. 4-12.; Kaya, M., a.g.t., 1999, s.350-353.; Hüdâvendigâr Vilâyet-i Salnâme-i Resmîsi, 1324, s.259.; Hatıra yahud Mirat-ı Brusa, a.g.e., 1323 (1905-06), s.13.

⁷²“Selanik’te 7 yıl görev yaptıktan sonra”. Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.169.; Mefail Hızlı, “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim”, *Bursa Günlüğü*, (2), Haziran, 2018, s.22-25.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”, *Karadeniz Araştırmaları*, (37), Bahar, 2013, s.71-90.; Bursa’nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi), 2011, s. 53.; Kepecioğlu, a.g.e., 2009, C.IV, s.14.; Ağca, H., a.g.a.m., 2.007, s217.

⁷³ Kepecioğlu, a.g.e., 2009, Cilt: II, s.129.

⁷⁴ Pars, a.g.e., 1941, s.29.

⁷⁵Ali Akyıldız, “Meclis-i Meb’ûsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (28), 2003, s. 245-247.; M.M.Z.C., D.2, İS.: 1, C.2, Otuzuncu İnikad 27 Haziran 1328 (1912) Çarşamba, Birinci Celse, s.212.; <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink030.pdf> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Halim Demiryürek, II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, 70-71.; Hicri-Miladi takvim arasındaki gün farkı göz önünde bulundurulmalıdır.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.; https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik_mmb.tutanak_hazirla?v_meclis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslak=&v_altbaslik

vatanın kendisine ihtiyacı olduğunu düşünen Hakkı Baha Bey, Terkos Müfrezesi'nde İhtiyat Zabiti olarak yeniden askerlik görevine döner.

Hakkı Baha Pars'ın Meclisi Mebusan Üyeliğinden Millî Mücadele Dönemine Kadarki Faaliyetleri

1912 Meclisi 3 ay 17 gün süre⁷⁶ ile işbaşında kaldı. Milletvekilliği sonrası Hakkı Baha Bey, Balıkesir'e bağlı Erdek Kaymakamlığı'na 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913)'te tayin edilir⁷⁷. Hakkı Baha Bey, Erdek Kaymakamlığı'ndan 6 Haziran 1333 (1917)'de (3 yıl görev yaptıktan sonra) çekilir⁷⁸. Daha sonra bir müddet Hüdâvendigâr Vilayeti İaşe Müdürlüğü yapan⁷⁹ Hakkı Baha Bey, bir müddet ipek, çorap imal edip bunun ticaretini yapmak suretiyle geçimini temin etmeye çalışmıştır⁸⁰.

Hakkı Baha Bey daha sonra kendisi gibi İttihatçı kökenli ve Bursalı ileri gelenlerle şirket kurmuştur⁸¹. Hakkı Baha Bey, 1910 yılında Ertuğrul Gazetesi'ndeki "Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi", adlı yazısında "Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi"ne neden ihtiyaç duyulduğunu da bir vesile ile izah eder⁸². Hakkı Baha Bey, 1924'lü yıllarda bir ticari girişimde daha bulunur ve Bursa'da Sebze, Meyve ve Konservelik Ortaklığı tesis eder⁸³.

=&cv_mv=BAHA%20BEY&cv_sb=&cv_ozet=&cv_kelime=&cv_bastarih=&cv_bittarih=
Erişim tarihi: 20.02.2021.; DABOA, FN: DH.ID./K:134:G:8.SR:1.4.

⁷⁶ TBMM Arşivi, Hakkı Baha Bey Sicil Dosyası, Meclisi Mebusan Hüdâvendigâr-Ertuğrul Mebusu, 1912, D.2, Sıra No:385.

⁷⁷ DABOA, FN: I.DH./K:1511.G:8.SR:1.; DABOA, FN: MTV.69./K:4322.G: 324127.; Huyugüzel, a.g.e., 2000, 171.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.

⁷⁸ Huyugüzel, a.g.e., 2000, 171.; <http://www.erdek.gov.tr/gorev-yapmis-kaymakamlarimiz>
Erişim tarihi: 20.02.2021.

⁷⁹ İaşe Müdürlüğü süresi tam olarak tespit edilememiştir.

⁸⁰Pars, a.g.e., 1941, s.30.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217.

⁸¹ DABOA, FN: A.}DVN.MKL., K:50, G:15, SR:2(3).; Seher Boykoy, 1908-1923 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14 (24), 2013, s.19-44.; Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi Muadil Nizamnâme-i Dahilisi, 1327. Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, s.1-23.

⁸² Hakkı Baha, "Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi", *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:11, 18 Cemeziye'l Evvel, Cuma, 1328, 21 Mayıs 1326, 3 Haziran Efrenci 1910, s.1.

⁸³DABCA, FN: 30.18.1.1., K:8.G:45.SR:2-1.; DABCA, FN: 30.18.1.1., K:8.G:45.SR:2. "Bursa'da kurulacak Sebze, Meyve ve Konservelik Ortaklığı Tüzüğü'nün tasdiki. 09.01.1924; DABCA, FN: 30.8.1.1., K:29.G:43.SR:16-1.; DABCA, FN: 30.18.1.1., K:24.G:27.SR:18-1.; Kaya, M., a.g.t., 1999, 213.

Yine aynı dönemde Bursa'da kurulacak Çeltik ve Pirinç İstihsalı Ortaklığı girişiminde bulunur"⁸⁴.

Bursa Redd-i İlhak Cemiyeti İçindeki Faaliyetleri

Hakkı Baha Pars, Bursa İlmiye Cemiyeti⁸⁵, Bursa Muhipler Cemiyeti (Bursa'yı Sevenler Cemiyeti)⁸⁶, Bursa Türk Ocağı⁸⁷ gibi cemiyetlerin de kurucuları arasındadır. Kendisi, cemiyetçilik faaliyetlerine Millî Mücadele döneminde de devam eder. İzmir'in işgali Bursa'da da direnişe geçmenin vaktinin geldiğini gösteriyordu. Bursa Redd-i İlhak Cemiyeti ancak Temmuz 1919'da kurulabilmiştir⁸⁸.

Bursa Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Üyeleri

Hakkı Baha Bey, Yunan işgali sırasında da Bursa'da Kuva-yı Milliye reisliği⁸⁹ yapar. Sonraki dönemde Bursa'dan ayrılarak bir daha sonra bir

---

⁸⁴ DABCA, FN: 30.18.1.1.8., K:45.G:17. (09.01.1924.); Kaya, M., a.g.t., 1999, 213.

⁸⁵ Mehmet Konukcu, Hatice Büşra Özkan, Kevser Öztürk, 1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesi'nin İçerik Analizi, Eskişehir Eti Sosyal Bilimler Lisesi Yay, Eskişehir, 2013, 16, 47.; Raif Kaplanoğlu-Turgay Akkuş, Bursa'da Sivil Örgütlenme, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, Kış, 2005, s. 10-15.

⁸⁶ Kaplanoğlu-Akkuş, a.g.m., 2005, s.10-15.

⁸⁷ Behçet Dede, "Türk Ocakları Bursa Şubesinin Musiki Çalışmaları", *Türk Yurdu*, Yıl:102, (314), Ekim, 2013, s.99-101.

⁸⁸ Serpil Sevim Kartal, *Türk Basınında Bursa Gündemi (1920-1923)*, Editör Prof. Dr. Nihat Karaer, 2019, s. 24.; Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001, s.43-44.; Nazım Yücelt, "Mücadele Yıllarında Bursa", *Uludağ*, (16), Mayıs, 1938, s.17.; Nazım Yücelt, *Tarihte Bursa*, Naşiri: Zeki Mumcu, Ankara Kitabevi, 1948, s.23.; Eğilmez, *Millî Mücadelede Bursa*, 1981, s.189-190.; Mümtaz Eğilmez, *Millî Mücadelede Bursa*, 1981, s.189-190.; Orhan Hülâgü, O "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Millî Mücadele Hazırlıkları ve Kuvay-ı Milliye'nin Teşkili", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, (41), Temmuz, 1998, s. 449-476.; Serpil Sevim Kartal, *Türk Basınında Bursa Gündemi (1920-1923)*, Editör Prof. Dr. Nihat Karaer 2019, s.25.; Emin Erkul, *Operatör Doktor Emin Erkul'un Millî Mücadele Anıları*, Haz.: Melih Tinal, Zeus Kitabevi, 2011, s.49.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.14.

⁸⁹ Duygu Keskin, *Türkiye'de Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Mimari Korumaya Katkıları: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, 44-45, 47.; Raif Kaplanoğlu, Nihat Balkan, *120 Yıllık Tarihi Bir Çınar Bursa Ticaret ve Sanayi Odası*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009, s. 122.; Hüseyin Genç, "Kurtuluş Savaşı Öncesinde Bursa'da Kurulan Direniş Örgütleri", <http://www.yesilbursadergisi.com/yazar/kurtulus-savasi-oncesinde-bursada-kurulan-direnis-orgutleri-729.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.; Erkul, a.g.e., 2011, s.3-19.; Takashi Ōsawa Ootani Koozui, Ootani Koozui ve Bursa İpek Dokuma Fabrikası, İpek Yolu Medeniyetleri, *Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Bülteni*,

müddet Bilecik-Eskişehir, Isparta ile Afyon'da kalır⁹⁰ ve sonra Ankara'ya gelir. Ankara'da "İlim, Fen ve Felsefe" adıyla bir dergi çıkartır. Ziya Gökalp, Samet Ağaoğlu, Yusuf Akçura derginin yazarları arasındadır⁹¹. 24 Temmuz 1326/6 Ağustos 1910'da Hüdâvendigâr Vilâyeti Maarif Müfettişliği vazifesini icra eder⁹².

Hakkı Baha Pars'ın Millî Mücadele Dönemi Sonrasındaki Faaliyetleri

1921 yılı başlarında Samih Rıfat (1874-1932) başkanlığında bir Telif ve Tercüme Encümeni kurulmuştur⁹³. 1921 yılında faaliyetlerine başlayan Telif ve Tercüme Heyeti çalışmalarını 1926 yılına kadar devam ettirir⁹⁴. Ayrıca Maarif Vekâletinin bünyesinde başkanlığını Yusuf Akçura'nın yaptığı, üyeleri arasında Ziya Gökalp'ın de bulunduğu "Telif ve Tercüme Heyeti" adıyla bir kurul oluşturmuştu. Telif ve Tercüme Heyeti'nin ilk üyeleri şunlardır: Ağaoğlu Ahmet Bey, Akçoraoğlu Yusuf Bey, Edip Bey, Kâzım Nami Bey⁹⁵,

---

Ağustos, (4), 2011, s.70-77.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.14-15.; Eğilmez, a.g.e., 1981, s.189-190.; Kartal, a.g.e., 2019, s. 24-25.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, s.14-15.; Hülâgü, a.g.e., 1998, s.34-36.; Akkılıç, a.g.e., 2008, s.70-72.; Şamil Dağcı, "Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Alimler", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (29), 2008, s.23-42.; Kaya, a.g.t., 1999, s. 92-93.; Yurt Ansiklopedisi, Bolu-Burdur-Bursa-Çanakkale-Çankırı-Çorum-Denizli-Diyarbakır, C.3, Anadolu Yayıncılık, 1982, s.1651.; Halil Özeçoğlu, *Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitime Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2009, s. 56.)

⁹⁰ Pars, a.g.e., 1941, s.29.; Öz, a.g.e., 1987, s.411-431.

⁹¹ Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257.; Öz, a.g.e., 1987, s.411-431.

⁹² Mehmet Konukçu- Hatice Büşra Özkan, - Kevser, Öztürk, 1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesi'nin İçerik Analizi, Eskişehir Eti Sosyal Bilimler Lisesi Yay, Eskişehir, 2013, s.16, 47.; "Gelenler Gidenler", *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:21, 7 Şubat Cuma, 1328, 30 Temmuz 1326, 12 Ağustos Efrenci 1910, 2.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, 257-258.

⁹³ Tacettin Kayaoğlu, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri, *Türkler*, (15), Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.248-261.; Duru, a.g.e., 2017, s.96.; "Dâhili Haberler", *Hâkimiyet-i Millîye*, Numara:141, 24 Mart 1921.

⁹⁴ Erol Kaplıhan, "1921 Maarif Kongresi'nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, (8), 2014, s. 123-134. Kaplıhan, Hakkı Baha Pars'tan bahsetmez.; Sarıhan, a.g.e., 2009, s.5-17.

⁹⁵ Fahri Temizyürek-Fatma Dinçer, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru", *CTAD*, Yıl:10, (19), Bahar, 2014, s. 173-193.; Duru, a.g.e., 2017, s. 97.

Mahmud Esad Bey, Vahidüddin Efendi, Velid Çelebi Efendi, Ziya Gökalp Bey, Hakkı Baha Bey'dir⁹⁶ ve Hakkı Baha Bey kâtipliğe seçilmiştir⁹⁷.

Hakkı Bey, Bursa'nın işgali sonrası buradan ayrılmak zorunda kalmıştı. Ailesiyle birlikte kısa süreli olmak üzere Bilecik-Eskişehir ve Afyon'da kalır. Buradan Burdur'a geçer⁹⁸ ve yeniden öğretmenlik mesleğine dönerek 12 Teşrinievvel/Ekim 1336/1920'de Burdur Darülmualimin'inde "Fenn-i Terbiye ve Tatbikat Öğretmenliğine başlar"⁹⁹. Onun bütün ömrü boyunca devam eden pedagoji ve psikoloji ilgisi ve araştırmaları da bu tarihte başlamıştır denebilir. Ancak bu görevi de uzun sürmez. İki ay sonra Maarif Vekâlet-i Telif ve Tercüme Encümeni'ne tayin edilir¹⁰⁰. Ocak 1921'de atandığı Telif ve Tercüme Heyeti azalığından Haziran itibarıyla ayrılarak 1921'de Ankara Maarif Müdürlüğü atanır¹⁰¹.

Kurtuluş Savaşı döneminde eğitime gösterilen ihtimamın en önemli göstergelerinden biri de Sakarya Muharebeleri zamanı Ankara'da Maarif Kongresi'nin toplanmasıdır¹⁰². 5 Temmuz 1921 Ankara Maarif Kongresi'ne¹⁰³, Maarif Müdürü Hakkı Baha Bey'de katılmıştır¹⁰⁴. Hakkı Baha Bey, Ankara'daki Bursa ve Ertuğrullular arasındaki dayanışmayı esas alan "Bursa

⁹⁶ "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.; https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf Erişim tarihi: 20.02.2021.; Bu görevi Ocak-Haziran ayları arasında sürer. Huyugüzel, a.g.e., 2000, s. 171.; Mustafa Göleç, . *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Politikaları (1876-1930)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s.171-172.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

⁹⁷ Kayaoğlu, a.g.e., 1998, s.207-220.; Yasin Beyaz, *Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından "Yeni Mecmua" Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.29.

⁹⁸ Pars, a.g.e., 1941, s.31.

⁹⁹ Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.217-218.

¹⁰⁰ Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.171.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹⁰¹ Cemil Öztürk, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, TTK Yayınları, 1996, s.56.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Ağca, a.g.a.m., 2007, s.218.

¹⁰²Tarih IV., Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), 2004, s.249.; Milli Eğitim Şuraları (1939-1993), s.3-5.; Zeki Sarıhan, 1921 Maarif Kongresi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009, s.5-17.

¹⁰³ Cavit Binbaşıoğlu, Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi, 1995, s. 174.

¹⁰⁴ Nuran Kılavuz-İbrahim Halil Tanık, "Millî Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri", *EÜSBED*, IV, (2), 2011, s.372.; Öztürk, C., 1996, a.g.e., s.56.; https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf Erişim tarihi: 20.02.2021.

Yurdu” adındaki hayır derneği kurucuları arasındadır¹⁰⁵. Hakkı Baha Bey, Ankara Maarif Müdürlüğü’nden 12 Mart 1922’de istifa ettikten sonra Bursa’ya döner. Memleketi Bursa’da Kız Öğretmen Okulu’nda dokuz ay psikoloji öğretmenliği yapar¹⁰⁶. Bursa’da olmasına rağmen Ankara’daki faaliyetlere de katılır. Hakkı Baha Bey (İl Genel Meclisi Üyesi), Bursa Sergisi’nin¹⁰⁷ tanzim komisyonunda yer almıştır¹⁰⁸. 4 Eylül 1924’te Bursa Erkek Öğretmen Okulu¹⁰⁹ Müdürlüğüne atanır. Hakkı Baha Bey Bursa’da eğitim faaliyetlerinin yanı sıra Bursa’nın tarihi, coğrafyası ve kültürü ile ilgili araştırmalara ve çalışmalara da katılır. Bu çalışmalardan biri de Uludağ¹¹⁰ ile ilgili faaliyetidir. 1925 yılında Bursa Öğretmen Okulu direktörü (müdürü) Hakkı Baha Pars’ın başkanlığında gerçekleştirilen Uludağ gezisi sonrası, Hakkı Baha Bey’in de teşvikiyle Keşiş Dağı’nın ismi Uludağ olarak adlandırılır. Bursa ve çevresindeki yardımseverler, dernekler, cemiyetler, göçmenlere, yaralılar ile hastalara yardım ediyorlardı. Bursalılar yardım faaliyetlerine tüm imkânları ile katılıyordu¹¹¹. Vilayet Meclisi de göçmenlere yardım işini görüşmüş; göçmenlerin sağlık, barınma, beslenme sorunları için para yardımı yapılması gündeme gelmişti. Ahmed Tevfik, Hacı Sabri (ipek imalâtçısı, tüccar), Hakkı Baha (Pars), Ahmed Ziya, Mehmed Kâmil ve Mümtaz Şükrü (Eğilmez) Beyler vilayet makamına başvurarak, “*Muhacirin Yardım Cemiyeti*” adıyla bir cemiyet kurmuşlardı¹¹². Aynı zamanda Bursa Muallimler Birliği’nin¹¹³

¹⁰⁵ “Bursa Yurdu”, *Yeniğün*, 3 Şubat 1922, Cuma.; Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji) Sakarya Savaşı’ndan Lozan’ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), TTK Basımevi, 1996, s.260.

¹⁰⁶ Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.; Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.171.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹⁰⁷ Fuarı.

¹⁰⁸Bursa Sergisi Rehberi, Mürettibi: Hacıbeyzade Ahmed Muhtar, Ahmed İhsan Matbaası, 1339, s.1-2.; <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/bursa-sergisi-1923-.html> Erişim tarihi:15 Şubat 2021.

¹⁰⁹ Kumaş, a.g.e., 2020, s.156.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.

¹¹⁰ Ziya Şakir, Bursa’yı İki Gün İdare Eden Eşkya-Püskülsüz İsmail, 2012, s. 109.

¹¹¹ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1925-1926., a.g.s., 1926, s.525.; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1926-1927., a.g.s., 1927, s.2, 725.

¹¹² Nesim Şeker, “Mübadele ve Bir Kent Bursa”, 29 Kasım 2009 Pazar, bursaselmanikgocmenleri.com/2009/11/mubadele-ve-bir-kent-bursa.html Erişim tarihi: 20.02.2021.; Kemal Ari, “Mübadele ve Tarihsel Süreç”, www.lozanmubadilleri.org.tr/arastirma/mubadele-ve-tarihsel-surec-doc-dr-kemal-ari/ Erişim tarihi: 20.02.2021

faaliyetlerine katılır. Millî Mücadele sonrasında Bursa'da teşkil edilen ve 5 kişilik bir heyet-i idaresi olan Bursa Muallimler Birliği'nin azaları, Dârümuallîmin Muavini Lütfiye Hanım¹¹⁴, 1925 sonrası azalar ise, İdare Heyeti Başkanı Erkek Muallim Mektebi Müdürü Hakkı Baha Bey'dir¹¹⁵. Hakkı Baha Bey, Bursa ilinin 341 (1925) yılı salnamesinin hazırlanması için teşkil edilen komisyonda da görev alır¹¹⁶. 1 Ekim 1921'de Ankara'da Asar-ı Atıka Müzesi kurulmuştur¹¹⁷.n Müzenin ilk Müdürü Halil Nuri Yurdakul (1921) olup, Hakkı Baha¹¹⁸ Bey (1926-1931¹¹⁹)'te bu görevi üstlenmiştir¹²⁰. Hakkı Baha Bey, 1 Ocak 1929 tarihinde 5000 kuruş maaşla¹²¹ Ankara Müze Müdürü olarak Bursa'dan Ankara'ya gelir¹²².

İzmir Dönemi Faaliyetleri

Hakkı Baha'nın en uzun süre kaldığı ve çalıştığı yer İzmir olmuştur¹²³. Onun İzmir'e gelişi kızı Vedide ve oğlu Cahit'in öğretmen olarak buraya tayini nedeniyledir. Hakkı Baha Bey, çocuklarıyla birlikte olmak amacıyla kendisini 14 Mart 1931'de Burada İzmir Erkek Muallim Mektebi¹²⁴ Türkçe öğretmeni tayin ettirir. İzmir'e gelir ve hayatının son on yılını bu şehirde

¹¹³ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1925-1926., a.g.s., 1926, s.525.; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1926-1927., a.g.s., 1927, s.2, 725.

¹¹⁴ Diğer azalara ulaşlamamıştır.

¹¹⁵ "İntihabat", *Muallimler Birliği*, Sene:1, (3), Eylül 1341, s. 144.

¹¹⁶ Yeşil Yurd, Sayı:16, 29 Haziran 1341, Bursa, Pazar irtesi.; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1926-1927., a.g.s., 1927, s.2, 725.; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1927-1928., a.g.s., 1928, s. 3, 740.

¹¹⁷ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1926-1927., a.g.s., 1927, s.479.

¹¹⁸ Doğrusu Baha olması gerekirken, kaynaktaki Beha şeklinde yazılmıştır.

¹¹⁹ Hakkı Baha Bey'in müze müdürlüğü yıllarına ait iki farklı kaynaktaki iki farklı tarih bulunmaktadır. Hakkı Baha Bey, Ankara ile temasını hiçbir zaman koparmamıştır. Hakkı Baha Bey, 1926 yılında müze müdürlüğüne atanmış olsa da, ulaştığımız atama yazısı 1929 yılına aittir. Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.

¹²⁰ https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Anadolu_Medeniyetleri_M%C3%BCzesi Erişim tarihi: 20.02.2021.

¹²¹ Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹²² Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.171.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, 218.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹²³ "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s. 2.

¹²⁴ Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.

tamamlar¹²⁵. Türkçe Muallimi Cevat Bey, Niğde Orta Mektebine atanınca yerine Hakkı Baha Bey atanır¹²⁶. Hakkı Bey, daha sonra Karşıyaka Kız Öğretmen Okulu Türkçe muallimi olarak atanır.

2 Aralık 1932 yılında “İzmir Mıntıkasını Tanıtma Teşebbüsü” içerisinde yer alır. Bu maksatla kurulan Propaganda ve Neşriyat Komitesi’nin reisliğine seçilir. Umumi kâtipliğe oda istihbarat müdürü Zeki Doğanoglu, Azalıklara Hizmet Gazetesi Tahrir Müdürü Orhan Rahmi, Dr. Abdi Muhtar, Erkek Muallim Mektebi Müdürü Refet Beyler intihâb edilmişlerdir. “...*Faal komite Ege mıntıkasının şehirleri, ormanları, tarihi yerleri ve mahsülleri hakkında risaleler, şiirler, şarkılar ve birçok faideli yazılar neşredecek mıntıkanın her tarafını ucuz ve kolaylıkla görmek ve tetkik etmek üzere Avrupa’da olduğu gibi cuma günlerine mahsus yarı fiyatla şimendifer kartları temini için teşebbüsâtta bulunacaktır*”¹²⁷.

Hakkı Baha Bey, 1933 yılında İzmir Amerikan Kız Koleji’nde de öğretmenlik yapar¹²⁸. 1934 yılında İzmir Halkevi, Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi başkanlığını da yapar¹²⁹. Halkevleri, Türk Dil Kurumu’nun tabii ajanları olmuşlardır. Şube, geziler düzenlemiş, mahalli dil etütleri, tarih çalışmaları yapmış, folklor malzemesi toplanmış ve konferanslar düzenlemiştir. Hakkı Baha Bey “Dil İnkılâbımız” hakkında konferans vermiştir¹³⁰. Kendisi, ayrıca İzmir Muallimler Birliği’nin¹³¹ yöneticilerindedir. İzmir Muallimler Birliği, İzmir’de Vasıf Çınar, Mustafa Necati, Hasan Ali Yücel’in de aralarında bulunduğu öğretmenlerce 1922’de kurulmuştur. Hakkı Baha Bey, 27 Nisan 1931’de, İzmir’de kurulan¹³² Edebiyat Cemiyeti’nin

¹²⁵ Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹²⁶ “Liseler ve Orta Mektepler Açıldı”, *Vakit*, Sayı:490, 20 Eylül 1931, 3.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.

¹²⁷ “Ege Mıntıkasını Tanıtma Teşebbüsleri”, *Vakit*, Sayı:5352, 2 Aralık 1932, s.6.

¹²⁸ Cenk Demir, “1890’lardan 1930’lara İzmir’deki Amerikan Okullarında Yürütülen Spor Faaliyetleri ve Kent Sporuna Katkıları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı, (İzmir’in İşgali), 2019, s.291-318.

¹²⁹ Yaşar Akyol, İzmir Halkevi (1932-1951), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2008, s.70.

¹³⁰ Sultan Cıvci, *Halkevleri ve İzmir Halkevi’nin Faaliyetleri (1932-1951)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 89-90.

¹³¹ Zeki Arıkan, “Hasan-Âli Yücel İzmir’de”, *Tarih ve Toplum*, (84), 1990, s.16-21.; Filiz Taylan, *Millî Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Örgütlerinin Eğitim Sorununa Bakışı (1920-1935)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s.33.

¹³² “Edebi-Cemiyet”, *Hizmet*, Sene:7, Numara: 1881, 24 Nisan 1931, s.2.

azaları arasında yer alır¹³³. Hakkı Baha Bey, İzmir’de yaşıyor olsa da Ankara’da veya yurdun farklı şehirlerindeki milli/ulusal faaliyetleri takip eder ve bu faaliyetlere katılırdı. III. Türk Dil Kurultayı da katıldığı faaliyetlerden biriydi. III. Türk Dil Kurultay hazırlıkları 18 Mayıs 1936 Pazartesi gününden başlanılır¹³⁴. Son Posta Gazetesi “III. Türk Dil Kurultayı Dil Kurultayı Dün Törenle Açıldı” haberiyle, Kurultayda Türk dilinin gelişimi, tarihçiliği, yapısı konularını ele alacak encümen ve komisyonları seçmiştir. Hakkı Baha Bey, bu komisyonlardan Gramer Sentaks komisyonunda (Gramer Sentaks Komisyonuna, Besim Atalay, İbnülkableh, Fakihe Öğmen, Fazıl Ahmet, Hakkı Baha¹³⁵, Ali Ulvi, Tefvik, Behçet Yazar, Yahya Saim¹³⁶ görev almıştır. 1936 yılında ise İzmir Kız Öğretmen Okulu Terbiye Ruhیات-Ruhیات Öğretmenliğine atanır¹³⁷.

Hakkı Baha Pars’ın vefatında önce katıldığı son büyük ulusal etkinlik I. Milli Eğitim Şurası’dır. Şura, 17-29 Temmuz 1939 tarihinde İsmet İnönü Kız Enstitüsünde toplanmıştır¹³⁸. Şûra Genel Kurulunda üçüncü olarak Neşriyat Komisyonu raporu görülmüştür.10 kişiden oluşan Neşriyat Komisyonu başkanlığını İzmir Kız Öğretmen Okulu öğretmenlerinden Hakkı Baha Bey¹³⁹, raportörlüğünü de Maarif Vekili Neşriyat Müdürü Faik Reşit

¹³³ Sabahattin Çağın, İzmir Edebiyat Cemiyeti”, *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (7), 1995, s.330-339.; “Edebî Cemiyet Kuruluyor”, *Hizmet*, Numara: 1883, 27 Nisan 1931.; “İzmir’de Bir Edebiyat Cemiyeti Teşkil Etti”, *Son Posta*, Sayı:322, 19 Haziran 1931 Cuma, s.2.

¹³⁴ Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler Müzakere Zabıtlar, Devlet Basımevi, 1937 İstanbul, s.XXV.

¹³⁵ Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler Müzakere Zabıtlar, a.g.z., 1937, s.31.

¹³⁶ “Dil Kurultayının Üçüncü Günü”, *Ulus*, No:5418, 27 Ağustos 1936 Perşembe, s. 4.; “Üçüncü Dil Kurultayı Törenle Açıldı”, *Son Posta*, Sayı: 2179, 25 Ağustos 1936, s.7.; Üçüncü Türk Dil Kurultayı 1936 Tezler Müzakere Zabıtlar, a.g.z., 1937, s.29-31, 345-346.; Özdemir, N., a.g.t., 2018, s. 212-213.; “Bugünkü yazı dilimizde kullanılan yabancı sözlerin karşılıklarını ortaya koymalıdır..” “Dil Cemiyetinden Bir Dilek”, *Milliyet*, No:2537, 4 Mart 1933 Cumartesi, s.4.

¹³⁷ Atandığı yıla kadar ki hizmet süresi 18 yıl 5 ay 25 gündür. Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.; “Öğretmenler Arasında”, *Anadolu*, Sayı: 7057, 1 Kasım 1936, s. 2.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s.168-172.

¹³⁸ Birinci Maarif Şurası, 17-29 Temmuz 1939, Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikalar, 1939, s.3.; Hikmet Özdemir, “Bir Cumhuriyet Öğretmeni”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2000, s.35-68.

¹³⁹“Maarif Şûrası-İzmir’den Gidecek Murahhaslar Kararlaştı”, *Akşam*, Sayı:7435, 4 Temmuz 1939, s. 4.; “Maarif Şûrası Dün Vekilin Nutku ile Açıldı”, *Vakit*, Sayı:7730, 18 Temmuz 1939, s.8.

Unat yapmıştır. Hakkı Bey, vefatına yakın, 1941 yılında Sosyoloji öğretmenliğine tayin olur¹⁴⁰.

Eserleri

Filozofluğunda, ruhiyatçılığında eşi az bulunan Hakkı Baha aslen edebiyatçı değildir¹⁴¹. Ancak Hakkı Baha Bey 63 yıllık hayatını yazın manasında oldukça verimli bir şekilde neticelendirmiştir¹⁴². Charl Gides, Edvar Klapared, Kuc, Kovel, The'odul Ribo¹⁴³ gibi yazarların kitaplarını çevirerek ilim âlemimizin ne unutulmaz ve kıymetli bir unsuru olduğunu bize göstermiştir¹⁴⁴.

Hakkı Baha Pars'ın 7 telif ve 12 çeviri kitabı; gazete, dergi gibi yayınlarda yayımlanmış 79 yazısı, kitap tanıtımı/tenkidi, 9 yayımlanmamış çeviri kitabı, 3 yayımlanmamış telif eseri ile 11'in üzerinde konuşması/konferansı 1 oyunu vardır. Safahat-ı Hayat (Safahat-ı Hayat, Bursa 1326/1909)¹⁴⁵, Tasarruf-u Mecburî Müessese-i Maliye ve İktisadiyesi (Bursa-1341/1922), Usûl-i Tenkî¹⁴⁶, Gayri Şuyunun Terbiye, Telkin Nedir?, Ruhi Terbiye, Umumi Psikoloji, Mizaç Bozuklukları, Ruhi Tedavi, Siyasal

¹⁴⁰ “Öğretmenler arasında yeni tayinler. İki öğretmen becayiş edildi. Hukuk mezunlarından İsmail Hakkı Amerikan Kız Koleji Türkçe ve Yurt Bilgisi Öğretmenliğine, Hakkı Baha Pars aynı okul Sosyoloji Öğretmenliğine, Vedia Savaş aynı okul Coğrafya Öğretmenliğine tayin edilmişlerdir”. “Öğretmenler Arasında Yeni Tayinler”, *Yeni Asır*, Sayı: 11042, 10 İkkânun Çarşamba 1941 Çarşamba, 2.; “Öğretmen Tayinin ve Becayiş”, *Halkın Sesi*, Sayı:4448, 11 Aralık 1941 Perşembe, s. 3.

¹⁴¹ Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü-I. (1953).ED. R.G. Arkin, s.572, 580.

¹⁴²“Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars”, *Cumhuriyet*, Sayı:6258, 20 İkinci Kanun 1942, s. 2.; Hakkı Baha Pars, Usûl-i Tenkid, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.; Güler, T., a.g.m., 2020, s.575-591.; Ertuğrul, 4 Nisan 1912'den aktaran, Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.; Usûl-i Tenkid'in basım tarihini Hicri:324-Miladi:1905/06 olarak gösterir. Aksu, a.g.t., 2018, s.96-97.; Arslan, a.g.a, 2018, s.168-172.; İzmirli, a.g.m., 2020, s. 6.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s.218.

¹⁴³Hakkı Baha Pars, “*Hissiyat Rubiyatçı*”, *The'odul Ribo; Çev: Mustafa Şekib Tunç, İstanbul, Evkaf-i İslamiye Matbaası, 1927, 166 s, c23 cm.*; Huyugüzel, a.g.e., 2000, s.172.; Arslan, a.g.a.m., 2018, s. 168-172.

¹⁴⁴ “Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars”, *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.

¹⁴⁵ Örneklerle Basılı Bütün Şiir Kitapları Antolojisi.(1975). Veli Recai Velibeyoğlu, C.2, Güray Matbaası, s. 971.; Ömer Saim Kurmuş, “Bursa’da Basılan Kitaplar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s.157-170.

¹⁴⁶Kurmuş, a.g.m., 1992, s.157-170.; Hakkı Baha Pars, Usûl-i Tenkid, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.; Güler, T., a.g.m., 2020, s.575-591.; Ertuğrul, 4 Nisan 1912'den aktaran Raif Kaplanoğlu, Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.; Aksu, Usûl-i Tenkid'in basım tarihini Hicri:324-Miladi:1905/06 olarak gösterir. Aksu, a.g.t., 2018, s.96-97.

Psikoloji, Yeşiloba Öğretmeni, Mektep Kooperatifçiliği, Kooperatif Programı eserlerinde bazılarıdır¹⁴⁷. Bu çalışmanın kaynakçasında Hakkı Baha Pars'a ait eserler bir arada verilmiştir.

Vefatı

Hakkı Baha Bey, 8 Ocak 1942'de İstanbul'da vefat etmiş ve Edirnekapı Şehitliğine defnedilmiştir¹⁴⁸. Hakkı Bey'in ölümünü Cumhuriyet Gazetesi, 10 İkinci kânun 1942 tarihli sayısında, "*Hakkı Baha Pars'ın Cenazesi, Ölümünü teessürle haber verdiğimiz kıymetli münevver ve mütefekkir Hakkı Baha Pars'ın cenazesi bugün namazı öğleyin Beyazıt camiinde kılınarak Edirnekapı Şehitliğine naklolunacak ve merhumun na'sı orada mağfîret toprağına tevdi olunacaktır*"¹⁴⁹ şeklinde haber yapmış ve Cumhuriyet Gazetesi'nin bir sonraki günkü sayısında da "*Hakkı Baha Pars'ın cenazesi defnedildi. Ölümü teessürle haber verdiğimiz kıymetli muharrir ve fikir adamımız, eski Bursa mebuslarından Hakkı Baha Pars'ın cenazesi, dün hâzîn bir törenle Amerikan hastanesinden kaldırılarak otomobile Beyazıt'a getirilmiş ve camide namazı kıldıktan sonra, Edirnekapı'daki aile mezarlığında Allah'ın rahmetine tevdi edilmiştir. Cenaze merasiminde, kardeşi Bursa Meb'usu Mubiddin Baha Pars'la Vali ve Belediye reisi Lütfi Kırdar, İstanbul'un birçok tanınmış simaları ve merhumun bütün akraba ve dostları hazır bulunmuşlardır. Cenazeye çokça çelenk gönderilmiştir*"¹⁵⁰. Vefatından 1 yıl sonra İzmir Halkevi tarafından kendisi için bir anma programı düzenlenmiştir¹⁵¹.

¹⁴⁷ Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri adlı eserinin arka kapağında yer alan on iki eseri şunlardır: Dikkatin Ruhiyatı, Ruhi Veraset (Ribot'tan), Umumi Ruhiyat (Charles Richet'tan), Mizaç ve Mizaç Bozuklukları (Leopold Levi'den), Felsefi Tedkike Fizyolojik Medhal (Gresset'den), Ruhi Tedavi, Latin Memleketlerinde Kooperatif (Charles Gide'den), Çocukların İstidadı Nasıl Teşhis Olunur? (Claparet'den), Siyasi Ruhiyat (Gustave Lebon'dan), Türkiye Cumhuriyetini Doğuran Sebepler ve Amilleri, Yeşiloba Öğretmeni, Fransızca Zor Kelimelerin Lügati, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri (İzmir, 1941). Ağca, H., a.g.a.m., 2007, s. 218.; Raif Kaplanoğlu'ndan, e-posta ile alınmış belge.; Arslan, a.g.a. m., 2018, s.168-172.; İzmirli, a.g.m., 2020, s.6.; Kaplanoğlu, a.g.e., 1988, s.257-258.; "Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars", *Cumhuriyet*, Sayı:6258, 20 İkinci Kanun 1942, s.2.

¹⁴⁸ "Hakkı Baha Pars'ın Cenazesi", *Cumhuriyet*, Sayı:6248, 10 İkinci kânun 1942, 3.; Huyugüzel, a.g.e., 2000, 171.; Ağca, H., a.g.a.m., 2007, 218.

¹⁴⁹ "Hakkı Baha Pars'ın Cenazesi", *Cumhuriyet*, Sayı:6248, 10 İkinci kânun 1942, 3.;

¹⁵⁰"Hakkı Baha Pars'ın Cenazesi Defnedildi", *Cumhuriyet*, Sayı:6249, 11 İkinci kânun 1942,3.

¹⁵¹ "Dün Hakkı Baha Pars İçin İhtifal Yapıldı" *Yeni Asır*, 23 Ocak 1943.; "H.Baha Pars İhtifali", *Anadolu*, Sayı: 9129, 22 İkincikânun 1943 Cuma.; "Hakkı Baha'yı Dün Yaşattık", *Anadolu*, Sayı:9130, 23 İkincikânun 1943 Cumartesi, 2.; Türkmen Parlak, bahse konu eserinde 12 Ocak tarihinde Yeni Asır'da bir ölüm ilanı olduğunu söyler. Ancak, 8-13 Ocak tarihleri arasında Yeni Asır'da sadece A. Naci Hortaçsu'nun, "Kaybettiklerimiz: Bir Kayıp: Hakkı

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemini, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerini, Mustafa Kemal'i, Millî Mücadeleyi, işgalleri, Yeni Türk Devletinin devrimlerini anlamak dönemin şahsiyetlerini tanımayı daha da önemli kılmaktadır. Hakkı Bey'i tanımak, Mustafa Kemal'i anlamak, verilen mücadeleleri anlamamızı sağlayacaktır. Ancak, Hakkı Baha Bey hakkında yazılan eserlerin dağınıklığı ve eksikliği, kendisini akademik bir araştırmaya konusu olarak seçmeye sevk etmiştir. Hakkı Baha Pars, ilk gençlik günlerinden itibaren irticanın ve softalığın amansız düşmanlarından birisi olmuştur. Bu inanç ve ilkelerini yazmış olduğu makale, kitap ve köşe yazıları ile konferans ve konuşmalarına yansıtmıştır. Bu inancı eserlerinde açıkça görmekteyiz. Bursa Işıklar Askerî İdadisi'nde iken Ömer Naci ile birlikte istibdat idaresine karşı yazılar yazıp taş basma ile çoğalttıktan sonra şehrin sokaklarında duvarlara yapıştırmıştır. Hakkı Baha Bey, Cumhuriyetin unutulmuş devrimci dimağlarından biridir. Hakkı Baha'yı tanımak, o dönemin fikir çalkantılarını, aydınlardaki farklı fikir ve düşünceleri, dolayısıyla Türk Devrimi'ni, Türk toplumunu anlamak demektir. Hakkı Baha Pars, harbi, bir zenginlik vasıtası olarak görenlere, mahvolan, yetim kalan çocuklar, yıkılan evler karşısında harp zenginlerine sert eleştirilerde bulunan bir mebustur.

Hakkı Baha, Selanik'te çıkardığı Füyûzat Mecmuasında neşrettiği (Osmanlı Tarih Felsefesine Medhal) unvanlı eserinde, “*Beşeriyetin; sin-i sebaveti, aile; sin-i tifuliyeti, kabile; sin-i şebabı, devlet içinde geçer yani Beşeriyetin çocukluk devri Mutlakiyette, gençlik devri Meşrutiyette, olgunluk devri ise Cumhuriyette geçer.*” demiştir. Hakkı Baha, yeni rejimin inşası uğrunda önemli gün ve zamanlarda Türk milletinin ulus devlet ideoloji etrafında kenetlenmesi için nutuklarıyla, konferanslarıyla, telif ve çeviri eserleri ile dergi ve gazetelerdeki yazılarıyla mücadele etmiş nadir şahıslardan biridir.

Yazmayı, okumayı çok seven, araştırmayı, öğrenmeği kendisine ilke edinen, Osmanlı'dan (Batı aydını profili ile) Cumhuriyete intikal etmiş bir ortamda yetişmiş, millet, memleket, vatan sevdalısı bir nefer olarak hayatını idame ettirmiştir. Hakkı Bey, kooperatifçiliğin esaslarını belirten yazılar

---

Baha'nın Ölümü Karşısında”, *Yeni Asır*, 13 Ocak 1942.” adlı yazısı vardır. Türkmen, Parlak, *Yeni Asır'ın İzmir Yılları II, 1924-1954*, Yeni Asır Yayınları, 1986, s.514.; “Hakkı Baha Pars”, *Akşam*, Sayı:8353, 23 Ocak 1942, 4.; Demiryürek, H. (2011). *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 60-61.; Kızıldoğan, a.g.m., 1937, 525-619.; Bozkurt, C., a.g.m., 2015, 11-32.; Akkılıç, Y., a.g.m., 1999, 26-33.; Arslan, a.g.a.m., 2018, 168-172.

yazmış, Bursa’da “Muhacirin Yardım Cemiyeti” kurucularından olmuştur. Ankara Maarif Müdürlüğü, Cumhuriyetin ilk dönemi eğitim kurumları olan “Telif ve Tercüme Heyetinde” görev almış, 1934 yılında İzmir Halkevi, Halk Dershanesi ve Kurslar Şubesi başkanı olmuştur. Bir asker, idareci ve eğitimci olmasına rağmen hakkında derli toplu bir çalışma olmamıştır. Bireyler sahip oldukları maddi ve manevi birikimler, yetenekler, özellikler sayesinde, yaşadıkları dönemleri ve sonraki zamanları değiştirme, etkileme güçlerine sahiptirler. Bazıları tarihin akışını değiştirirler. Şahsiyetler kendi yaptıkları veya yapamadıklarıyla tarihe damgasını vuran, yön veren bir güç, bir değerdirler. Araştırmamızın konusu olan Hakkı Baha Bey, cumhuriyet tarihimizin unutulmuş Kuva-yı Milliyetçilerindedir. Bu nedenle de yaklaşık 150 yıllık Türkiye yenileşme döneminin etkin şahsiyetlerini genç dimağlara tanıtmak, dolayısıyla Türk Devrimi’ni anlamamızı sağlayacaktır.

Ekler

Hakkı Baha Pars¹⁵²

Vedide Baha Pars (kızı)¹⁵³

Hüseyin Cahit Pars (oğlu)¹⁵⁴

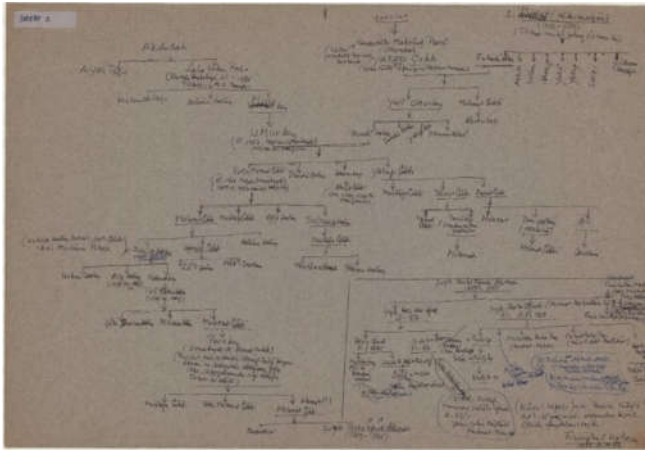
¹⁵² Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi

¹⁵³ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi

¹⁵⁴ Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi

Hakkı Baha Pars'ın Edirnekapı Şehitliği'ndeki Kabri¹⁵⁵

Pars Ailesi Şeceresi¹⁵⁶

¹⁵⁵ Görüntüleri sağlayan arkadaşım Casim Selvi'ye teşekkür ederim.

¹⁵⁶ Bedrettin Pars tarafından hazırlanmış olup, aslı, kızı Neylâ ve damadı Bekir Peynircioğlu Arşivindedir. Neylâ ve Bekir Peynircioğlu Arşivi

Kaynakça

- “Atatürk’ü Anma Sayısı”, *Anadolu*, Sayı:7670, 11 Kasım 1938, 2.
- “Atatürk’ü Dinlerken-Mukaddes Tabanca”, *Ulus*, 19 Mart 1938, 1.
- “Atatürk’ü Dinlerken-Vatan ve Hürriyet”, *Haber*, Sayı: 2033, 12 Eylül 1937, 2, 7.
- “B.Muhittin Baha Pars’ın Bir Mektubu”, *Ulus*, Sayı:15 Ekim Çarşamba 1947, s.3.
- “Bir İnkılâbcının Büyük Ruhı-Merhum Hakkı Baha Pars”, *Cumhuriyet*, Sayı: 6266, 20 Ocak 1942, 2.
- “Bugünkü yazı dilimizde kullanılan yabancı sözlerin karşılıklarını ortaya koymalıdır...” “Dil Cemiyetinden Bir Dilek”, *Milliyet*, No:2537, 4 Mart 1933 Cumartesi, s.4.
- “Bursa Yurdu”, *Yeniğün*, 3 Şubat 1922, Cuma.
- “Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars”, *Cumhuriyet*, Sayı:6257, 19 Birinci Kanun 1942, s.2.
- “Büyük Bir Türk-Hakkı Baha Pars”, *Cumhuriyet*, Sayı:6258, 20 İkinci Kanun 1942, s.2.
- “Büyük Maarif Şûrası Dün Ankara’da Açıldı”, *Yeni Sabah*, No: 434, 18 Temmuz 1939 Salı, s.1, 3.
- “Çek Sefarethanenin Otomobili İki Kanını Çığnedi”, *Milliyet*, 29 Temmuz 1958,s.5.
- “Dâhili Haberler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, Numara:141, 24 Mart 1921.
- “Dil Kurultayının Üçüncü Günü”, *Ulus*, No:5418, 27 Ağustos 1936 Perşembe, s.4.
- “Dün Hakkı Baha Pars İçin İhtifal Yapıldı” *Yeni Asır*, 23 Ocak 1943.
- “Edebi-Cemiyet”, *Hizmet*, Sene:7, Numara: 1881, 24 Nisan 1931, s.2.
- “Ege Mıntıkasını Tanıtma Teşebbüsleri”, *Vakit*, Sayı:5352, 2 Aralık 1932, s.6.
- “Gelenler Gidenler”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:21, 7 Şubat Cuma, 1328, 30 Temmuz 1326, 12 Ağustos Efrenci 1910, 2.
- “H.Baha Pars İhtifali”, *Anadolu*, Sayı: 9129, 22 İkincikânun 1943 Cuma.
- “Hakkı Baha Pars’ın Cenazesi Defnedildi”, *Cumhuriyet*, Sayı:6249, 11 İkinci kânun 1942, 3.
- “Hakkı Baha Pars’ın Cenazesi”, *Cumhuriyet*, Sayı:6248, 10 İkinci kânun 1942, 3.
- “Hakkı Baha Pars”, *Akşam*, Sayı:8353, 23 Ocak 1942, 4.

- “Hakkı Baha’yı Dün Yaşattık”, *Anadolu*, Sayı:9130, 23 İkincikânun 1943 Cumartesi, 2.
- “İnkılap Hatıralarından”, *Anadolu*, Sayı: 7408, 14 Kânunsâni 1938, 5
- “İnkılap Tarihinden İki Yaprak, “Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki, Mukaddes Tabanca”, *Cumhuriyet*, Sayı:4972, 19 Mart 1938, s.1, 8, 9.
- “İntihabat”, *Muallimler Birliği*, Sene:1, (3), Eylül 1341, s. 144.
- “İttihat ve Terakki, Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?”, *Tefrika No: 58*”, *Son Posta*, No:913, 8 Şubat 1933, 8.
- “İttihat ve Terakki, Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?”, *Tefrika No: 98*”, *Son Posta*, Sayı:953, 19 Mart 1933, 9.
- “İzmir’de Bir Edebiyat Cemiyeti Teşkil Etti”, *Son Posta*, Sayı:322, 19 Haziran 1931 Cuma, s.2.
- “Liseler ve Orta Mektepler Açıldı”, *Vakit*, Sayı:490, 20 Eylül 1931, 3.
- “Maarif Şûrası Dün Vekilin Nutku ile Açıldı”, *Vakit*, Sayı:7730, 18 Temmuz 1939, s.8.
- “Maarif Şûrası-İzmir’den Gidecek Murahhaslar Kararlaştı”, *Akşam*, Sayı:7435, 4 Temmuz 1939, s. 4.
- “Milli Tarihimizin Meçhul Kalan Bir Hakikati Aydınlanıyor-Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki, Mukaddes Tabanca”, *Son Posta*, Sayı:2741, 20 Mart 1938, 1, 10, 13.
- “Mukaddes Tabanca”, *Ulus Sesi*, Sayı: 883, 26 Mart 1938 Cumartesi, 1.
- “Öğretmen Tayininin ve Becayaş”, *Halkın Sesi*, Sayı:4448, 11 Aralık 1941 Perşembe, s. 3.
- “Öğretmenler Arasında Yeni Tayinler”, *Yeni Asır*, Sayı: 11042, 10 İlkânun Çarşamba 1941 Çarşamba, 2.
- “Öğretmenler Arasında”, *Anadolu*, Sayı: 7057, 1 Kasım 1936, s. 2.
- “Soyadı Kütüğü Yazdıran Yurttaşlarımız”, *Anadolu*, Numara:6129, 1 Şubat 1935 Cuma, s.4.
- “Soyadlarını Tescil Ettirenler”, *Yeni Asır*, No:8863, 1 Şubat 1935 Cuma 5.
- “Türk Tarih Kurumu Belleteni Çok Kıymetli Yazılarla İntişar Etti”, *Cumhuriyet*, Sayı:4971, 18 Mart 1938, 5.
- “Üçüncü Dil Kurultayı Törenle Açıldı”, *Son Posta*, Sayı: 2179, 25 Ağustos 1936, s.7.
- “Vatan ve Hürriyet İttihat ve Terakki-Mukaddes Tabanca”, *Kurum*, Sayı:7249-1339, 19 Mart 1938, s.1, 2, 4.

“Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki”, *Ulus*, 20 Mart 1938, 1.

“Yakın Tarihten İki Yaprak”, *Haber*, Sayı:2210, 17 Mart 1938, 1, 4, 11

1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri, Hakkı Baha-17 No’lu Künye Defteri, KHO Arşivi.

ABACI, Zeynep Dörtok “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’nın Mekânsal ve Kültürel Dönüşümü”, *Bursa Günlüğü*, (2), Haziran, 2018, s.4-12.

AĞCA, Hüseyin, “Pars, Hakkı Baha” Maddesi, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.7, O. Cihat-Süyinşiyev, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 217.

AHMAD, Feroz-RUSTOW, Dankwart A, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 1975-1976, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, 245-284.

AKAY, Oğuz, *Benim Sofram Bu*, 2006.

AKKILIC, Yılmaz, “Yakın Geçmişten Üç Kardeşin Portresi Mehmet Baha, Hakkı Baha, Muhittin Baha”, *Bursa Defteri*, (2), Haziran, 1999, s.26-33.

AKKILIC, Yılmaz, *Atatürk ve Bursa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, 2009.

AKKILIC, Yılmaz, *Bursa Ansiklopedisi*, (4.cilt), Burdef Yayınları, 2002.

AKKILIC, Yılmaz, *Kurtuluş Savaşında Bursa*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, 2008.

AKSU, Eren Selanik’te Türk Edebî Kültürü (1860-1912), *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 2018.

AKTEPE, Münir, “Atatürk’ün Sofya Ataşemiliterliği’ne Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge”, *Belleten T.T.K.*, C.XXXVIII, (150), Nisan, 1974, s.254-263.

AKYILDIZ, Ali, “Meclis-i Meb’ûsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (28), 2003, s. 245-247.

AKYOL, Yaşar, *İzmir Halkevi (1932-1951)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2008.

ARI, Kemal “Mübadele ve Tarihsel Süreç”, www.lozanmubadilleri.org.tr/arastirma/mubadele-ve-tarihsel-surec-doc-dr-kemal-ari/ Erişim tarihi: 20.02.2021.

ARIKAN, Zeki, “Hasan-Âli Yücel İzmir’de”, *Tarih ve Toplum*, (84), 1990,s.16-21.

- ARSLAN, Bahar, “Pars, Hakkı Baha” Maddesi, *İzmir Kent Ansiklopedisi*, 2018, s.168-172.
- ASLAN, Taner “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilig*, Güz, (47), 2008, s.79-120.
- Ateş Pars Beyle Yapılan Görüşme 25 Nisan 2021.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi‘mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, Baha Matbaası, 1972, s.332-333.
- BARDAKÇI, Murat, “Operet Besteleyip Sahneye Koyan Bir Nakşibendî Şeyhi”, 3 Eylül 2009, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/221304-operet-besteleyip-sahneye-koyan-bir-naksibendi-seyhi> Erişim tarihi: 20.02.2021.¹
- BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş*, C.I, 1997.
- BEYAZ, Yasin, Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından “Yeni Mecmua” Üzerine Bir İnceleme, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2009, s.29.
- BİLGİN, Abdullah Azmi, “Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’ın Edebiyat Metodolojisiyle İlgili Görüşleri ve Eserleri”, *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’a Armağan, Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Yayına Hazırlayanlar Eyyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Sempozyum Tebliğleri, Şanlıurfa, Şanlıurfa Belediyesi, 2006.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, 1995.
- BİRGEN, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, Hazırlayan ve notlayan: Zeki Arıkan, 2017.
- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KATILAN ALAY VE DAHA ÜST KADEMEDEKİ KOMUTANLARIN BİYOGRAFİLERİ, C.III, Yay.Haz: Hülya Toker, Nurcan Aslan, Genelkurmay Basımevi, 2009.
- BİRİNCİ MAARİF ŞURASI, 17-29 Temmuz 1939, Çalışma Programı, Konuşmalar, Lahikalar, 1939.
- BORAK, Sadi, Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları 1899-16 Mayıs 1919, Kaynak Yayınları, 1998.
- BOYKOY, Seher, 1908-1923 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (24), 2013, s.19-44.

- BOZKURT, Celil, “Millî Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s.11-32.
- BURSA MENSUCAT-I OSMANİYE ANONİM ŞİRKETİ MUADİL NİZAMNÂME-İ DAHİLİSİ, Hüdâvendigâr Vilâyeti Matbaası, 1327.
- BURSA SERGİSİ REHBERİ, Mürettibi: Hacıbeyzade Ahmed Muhtar, Ahmed İhsan Matbaası, 1339.
- BURSA’NIN KÖKLÜ EĞİTİM KURUMLARI TOPHANE TEKNİK VE ENDÜSTRİ MESLEK LİSESİ (HAMİDİYE SİNAİ MEKTEBİ), 2011.
- CEBESOY, Ali Fuat Sınıf Arkadaşım Atatürk-Okul ve Genç Subaylık Hâtıraları, 2019.
- CİVCI, Sultan, Halkevleri ve İzmir Halkevi’nin Faaliyetleri (1932-1951), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2013.
- ÇAĞIN, Sabahattin, İzmir Edebiyat Cemiyeti”, *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (7), 1995, s.330-339.; “Edebî Cemiyet Kuruluyor”, *Hizmet*, Numara: 1883, 27 Nisan 1931.
- ÇAM, Mevlüt, “Bursa’da Bir İrfan Ocağı Ahmed Baba Nakşibendi Tekkesi”, *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s. 62-65.
- ÇAVDAR, Tevfik, İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
- ÇETİN, Osman, “Doğan Bey’in Feryâdı”, *Bursa Günlüğü*, Eylül-Ekim-Kasım, (7), 2019, s.86-90.
- ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923, C.III, TBMM, 1995.
- ÇUFALI, Mustafa, Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946–1950) C.III, Milletvekilleri Özgeçmişleri, TBMM, 2012.
- DAĞCI, Şamil, “Osmanlı Dönemi Kaynaklarında Yer Alan İspirli Alimler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (29), 2008, s.23-42.
- DEDE, Behçet, “Türk Ocakları Bursa Şubesinin Musiki Çalışmaları”, *Türk Yurdu*, Yıl:102, (314), Ekim, 2013, s.99-101.
- DEMİR, Cenk, “1890’lardan 1930’lara İzmir’deki Amerikan Okullarında Yürütülen Spor Faaliyetleri ve Kent Sporuna Katkıları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIX/Özel Sayı, (İzmir’in İşgali), 2019, s.291-318.

- DEMİRBAŞ, Osman, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Millî Mücadele, 1999.
- DEMİRÜREK, Halim, II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCA, FN: 30.18.1.1., K:24.G:27.SR:18-1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCA, FN: 30.18.1.1., K:8.G:45.SR:2-1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCA, FN: 30.18.1.1.8., K:45.G:17.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABCA, FN: 30.8.1.1., K:29.G:43.SR:16-1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABOA Fon no: DH.SAİD, d..., K:59, G:77.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABOA Fon no: İ.TAL..., K:181, G:62, SR:1-2.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABOA, FN: A.}DVN.MKL., K:50, G:15, SR:2(3).
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABOA, FN: I.DH./K:1511.G:8.SR:1.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi DABOA, FN: MTV.69./K:4322.G:324127.
- DOĞAN, M., “İnkılâb Hatıralarından”, Tefrika Nu:60, *Anadolu*, Nu:7409, 15 Ocak 1938, s.5.
- DURU, Kazım Nami, İttihat ve Terakki Hatıralarım, 2017.
- DURU, Kazım Nami, Meşrutiyetten Beri-İnkılap Hayatımızdan Sayfalar:12”, *Büyük Doğu*, Yıl:1, C.2, (23), 17 Mart 1944, s.12.
- EĞİLMEZ, Mümtaz, Millî Mücadelede Bursa, 1981.
- ERGİN, Osman Nuri, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul 1977.
- ERKUL, Emin Operatör Doktor Emin Erkul’un Millî Mücadele Anıları, Haz.: Melih Tınal, Zeus Kitabevi, 2011, s.49.
- Gediz Karadayı Arşivi.
- GENÇ, Hüseyin “Kurtuluş Savaşı Öncesinde Bursa’da Kurulan Direniş Örgütleri”, <http://www.yesilbursadergisi.com/yazar/kurtulus-savasi-oncesinde-bursada-kurulan-direnis-orgutleri-729.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.

- GÖLEÇ, Mustafa, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Politikaları (1876-1930), *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2010.
- GÜLER, Ali, "Arşiv Belgelerinin Işığında Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları ve Künye Bilgileri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Yıl:119, (363), Ocak, 2000, s.19-36.
- GÜLER, Ali, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 10 Kasım 1998, s.53-65.
- GÜLER, Ali, Askeri Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001.
- GÜLER, Ali, Karamanlı Sarı Paşa, 2008.
- GÜLER, Turan, "Noktalama İşaretleri ve Hakkı Baha'nın Usûl-i Tenkît Adlı Eserinin Tenkit ve Tahlili", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 2020, s.575-591.
- GÜNGÖR, Şahin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunda Bursalılar, 11 Haziran 2019, <https://www.belgeseltarih.com/ittihat-ve-terakki-cemiyetinin-kurulusunda-bursalilar/> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- HATIRA YAHUD MİRAT-I BRUSA, Haremeyn Muhteremeyn payellulerinden Şam-ı şerif Kadısı esbak El Seyyid Hasan Taib Efendi, Maarif Nezaret celilesinin pi 17 Zilkade sene 324 ve fi 20 Kanun Evvel sene 322 tarih ve üçüncü cildin 281/1301 numarolu ruhsatnamesiyle, Hüdavendigâr Vilayeti Matbaasında Tab Olunmuştur, Sene 1323(1905-06).
- HIZLI, Mefail, "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim", *Bursa Günlüğü*, (2), Haziran, 2018, s.22-25.
- HORTAÇSU, A. Naci, "Kaybettiklerimiz: Bir Kayıp: Hakkı Baha'nın Ölümü Karşısında", *Yeni Asır*, 13 Ocak 1942.
- <http://bgc.org.tr/ansiklopedi/bursa-sergisi-1923-.html> Erişim tarihi:15 Şubat 2021.
- <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1958/07/26> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <http://yesilbursadergisi.com/mobil/koseyazisi.php?id=733> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Anadolu_Medeniyetleri_M%C3%BCzesi Erişim tarihi: 20.02.2021.
- <https://tbmm.chp.org.tr/milletvekiliDetay.aspx?ID=8020> Erişim tarihi: 23 Mart 2021.

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf
Erişim tarihi: 20.02.2021.

https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164441_heyeti_ilmiye.pdf
Erişim tarihi: 20.02.2021.

https://www.academia.edu/42144983/MEZAR_TA%C5%9ELARININ_TANIK_LI%C4%9EIYLA_TAR%C4%B0H%C4%B0_BURSADA_YA%C5%9EAN_AN_SA%C4%9ELIK_SORUNLARI Erişim tarihi: 02.05.2021.

<https://www.cumhuriyetarsivi.com/katalog/192/sayfa/1958/7/26/3.xhtml> Erişim tarihi: 20.02.2021.

<https://www.saskarahaber.com/yazdir.php?id=17162> Erişim tarihi: 20.02.2021.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik_mmb.tutanak_hazirla?v_mecelis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=BAHA%20BEY&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih= Erişim tarihi: 20.02.2021.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c001/mmbd02ic01c001ink003.pdf> Erişim tarihi: 20.02.2021.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink030.pdf> Erişim tarihi: 20.02.2021.

HUYUGÜZEL, Ömer Faruk, İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Kültür Bakanlığı Yayınları, 20009.

HÜDÂVENDİGÂR VİLÂYET-İ SALNÂME-İ RESMÎSİ, 1324.

HÜDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ SALNÂMESİ, Sene 1287/1870, 1. Sene, Matbaa-i Vilayet-i Hüdâvendigâr.

HÜDAVENDİGAR VİLÂYETİ SALNÂMESİ, Sene 1324, DeFa Otuz Dört, Bursa, Matbaa-yı Vilâyatta Tab' Olunmuştur.

HÜLAGÜ, Orhan, "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Millî Mücadele Hazırlıkları ve Kuvay-ı Milliye'nin Teşkilî", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, (41), Temmuz, 1998, s. 449-476.

İNAN, Afet, Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler, Gözden Geçirilmiş 5. Baskıdan İtibaren Yay. Haz.: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

İZMİRLİ, Yücel, "Millî Mücadele'den Eğitim Ordusuna; Hakkı Baha Pars", *Gazete Karşıyaka*, Haftalık Bağımsız Yerel Gazete, Yıl: 1, Sayı: 14, 22-28 Eylül 2020, s.6.

- KAPLANOĞLU, Raif, “Karaseyh Mahallesi”, https://www.bursa.com/wiki/Karaseyh_Mahallesi Erişim tarihi: 20.02.2021.
- KAPLANOĞLU, Raif, *Bursalı Şair ve Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi*, 1988.
- KAPLANOĞLU, Raif-AKKUŞ, Turgay, Bursa’da Sivil Örgütlenme, *Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi*, Kış, 2005, s. 10-15.
- KAPLANOĞLU, Raif-BALKAN, Nihat, 120 Yıllık Tarihi Bir Çınar Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2009.
- KAPLANOĞLU, Raif-KAPLANOĞLU, Ozan, *Tipodan Ofsete Bursa Basın Tarihi (1866-1974)*, Bursa, 2019, s.1234.
- KAPLUHAN, Erol, “1921 Maarif Kongresi’nin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, (8), 2014, s. 123-134.
- KARA, Mustafa, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufi Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987a, s.77-88.
- KARA, Mustafa, “Bursa’nın Kültür Tarihini Aydınlatanlar-2-Kâmil Kepecioğlu”, *Bursa’da Zaman*, (18), Nisan, 2016, s.15-16.
- KARABEKİR, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İkinci Baskı., 1995.
- KARAHAN, Abdulkadir-Pars, Vedide Baha, *Hakkı Baha Pars*, İzmir Halkevi, Yayını no. 24, İzmir, 1943, s.1-10.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, C.IX, I. Bölüm, II. Meşrutiyet Devri, II. Abdülhamid İstibdadının Son Yılları*, 1996, s.1-7.
- KARATAY, Namdar, “Hakkı Baha Pars Familers Arasından Çekildi”, *Uludağ, Bursa Halkevi Dergisi*, (42-43), 1.ci ve 2.ci Kânun 1941-1942, s. 43.
- KARTAL, Serpil Sevim, *Türk Basımında Bursa Gündemi (1920-1923)*, Editör Prof. Dr. Nihat Karaer, 2019.
- KAYA, Mehmet, 1918-1950 Yılları Arasında Bursa Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, 1999.
- KAYAOĞLU, Tacettin Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müesseseleri, *Türkler*, (15), Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- KEMALOĞLU, Muhammet, Hakkı Baha Pars: Hayatı ve Eserleri (1879-1942), *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2022.

- KEMANKAŞ, İsmail, “Not Defteri: Uludağ, Prof. Dr. İnalçık ve Camideki Kılıç”, <https://enbursa.com/yazarlar/ismail-kemankas-10/not-defteri-uludag-prof-dr-inalcik-ve-camideki-kilic-10098.html> Erişim tarihi: 20.02.2021.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Cilt: I, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Cilt: II, Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Cilt: IV., Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- KESKİN, Duygu, *Türkiye’de Yerel Sivil Toplum Kuruluşlarının Mimari Korumaya Katkıları: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu ve Restorasyon Faaliyetleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, 44-45, 47.
- KILAVUZ, Nuran-TANIK, İbrahim Halil, “Millî Mücadele Döneminde Maarif Kongresi ve I. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Eğitim-Öğretim Hakkındaki Görüşleri”, *EÜSBED*, IV, (2), 2011, s.372.
- KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami “Vatan ve Hürriyet-İttihad ve Terakki”, *TTK Belleten*, C.I, (3-4), Temmuz, 1937, s.525-619.
- KİRAZ, Nihayet Kübra- ÇOŞTU, Yakup, “Hakkı Baha ve ‘Genç Müslüman’ Dergisi”, *Antakiyat*, 5/1, 2022, s.1-24.
- KOCATÜRK, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, 2015.
- KONUĞU, Mehmet-Özkan, Hatice Büşra-Öztürk, Kevser, 1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesi’nin İçerik Analizi, Eskişehir Eti Sosyal Bilimler Lisesi Yay, Eskişehir, 2013.
- KUMAŞ, Nursal, “Bursa Askeri İdadisi Kuruluşu ve Faaliyetleri”, I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 2017, s. 618-627.
- KURMUŞ, Ömer Saim, “Bursa’da Basılan Kitaplar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (76), Şubat, 1992, s.157-170.
- KURT, Deniz, Türkiye’de Askeri Eğitimin Modernleşme Sürecinde Işıklar Askeri Lisesi, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

KÜÇÜKBİÇMEN, İlhan, Anadolu'da Bilimin Ayak İzleri, 2015.

M.M.Z.C., D.2, İS.: 1, C.1, İkinci İnikad, 21 Nisan 1328 (1912) Cumartesi, Birinci Celse, s.6-7.

M.M.Z.C., D.2, İS.: 1, C.1, İkinci İnikad, 21 Nisan 1328 (1912) Cumartesi, Birinci Celse, s.9-11.

M.M.Z.C., D.2, İS.: 1, C.1, Üçüncü İnikad, 25 Nisan 1325 (1912) Çarşamba, Birinci Celse, s.17-20.

M.M.Z.C., D.2, İS.: 1, C.2, Otuzuncu İnikad 27 Haziran 1328 (1912) Çarşamba, Birinci Celse, s.212.

Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi. (1939). 28 Ağustos 1939.

MEHMED ESAD, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, Maarif Nezâreti Celilesinin Ruhsatı ile Tab' Olunmuştur, İstanbul, Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul 1310, 833 sayfa.

MEHMET ŞEMSEDDİN, *Yâdigari Şemsi*, Mısrî Dergâhı Seccâdeneşinî, Matbaa-i vilâyet, 1332.

MEKATİB-İ ASKERİYE ŞAKİRDANININ UMUMİ İMTİHANLARININ NETİCELERİNİ BİLDİREN CETVELLER, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul, 1317.

NEYLÂ VE BEKİR PEYNİRCİOĞLU ARŞİVİ.

ÖCALAN, Hasan Basri-MERMUTLU, Bedri, Tarihi Bursa Mezar Taşları II, Bursa Hazireleri, 2019.

ÖĞRETMEN ANSİKLOPEDİSİ VE PEDAGOJİ SÖZLÜĞÜ-I. (1953).ED. R.G. Arkın.

ÖRNEKLERLE BASILI BÜTÜN ŞİİR KİTAPLARI ANTOLOJİSİ.(1975). Veli Recai Velibeyoğlu, C.I, Güryay Matbaası.

ÖZ, M. Feyzi, "Vedide Baha Pars", Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Yayınları, Ankara, 1987, s.411-431.

ÖZDEMİR, Hikmet, "Bir Cumhuriyet Öğretmeni", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2000, s. 35-68.

ÖZEÇOĞLU, Halil, Modernleşme Sürecinde İzmir'de Müslim ve Gayrimüslimlerin Eğitimine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım (1856-1908), *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İzmir, 2009.

- ÖZTÜRK, Cemil, Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası, TTK Yayınları, 1996.
- ÖZTÜRK, Yücel, Bursa Basın Tarihi, Ekin yay., 2012.
- PARLAK, Türkmən, Yeni Asır'ın İzmir Yılları II, 1924-1954, Yeni Asır Yayınları, 1986.
- PARS, H. B. (1317-1901). Gâye-i Hayat-I-, Ömer Naci'ye İthaf edilmiş, *Mecmua-i Edebiyye Dergisi*, Numara:46, 6 Eylül 1317 (1901), 364-365.
- PARS, H. B. (1318). "Nevha-ı Niyaz", *Mecmua-i Edebiyye Dergisi*, C.1, Nu:4, 22 Receb, 2 Teşrin-i Sani Pençşembe 1316, 25, Dersaadet, Mahmutbey Matbaası, 1318, 1.
- PARS, H. B. (1323). "Gâye-i Hayat-I-(Manzum), *Çocuk Bahçesi*, 1 inci Sene, Numara:6, 24 Şubat Sene, 320, 11 (Çekilmez Ömr-ü beşerden... Hakkı İmzası ile); (3 Muharrem'ül Haram sene 323, Mahalli İdaresi: Asır Matbaası Dairesi Müdüriyeti, Hamidiye Sanayi Mektebi Matbaası, Selanik.
- PARS, H. B. (1323). "Gâye-i Hayat-II-((Manzum), *Çocuk Bahçesi*, 1 inci Sene, Numara:7, 3 Mart Sene, 321, 5 (Yüzündeki... Hakkı İmzası ile); (9 Muharrem'ül Haram sene 324, Mahalli İdaresi: Asır Matbaası Dairesi Müdüriyeti, Hamidiye Sanayi Mektebi Matbaası, Selanik.
- PARS, H. B. (1323). "Gâye-i Hayat-III-((Manzum), *Çocuk Bahçesi*, 1 inci Sene, Numara:13, 14 Nisan Mart Sene, 321, 3-4 (Bazı ânât-ı ıztırabımdan... .. Hakkı İmzasısı ile), (9 Muharrem'ül Haram sene 324, Mahalli İdaresi: Asır Matbaası Dairesi Müdüriyeti, Hamidiye Sanayi Mektebi Matbaası, Selanik.
- PARS, H. B. (1323). "Gâye-i Hayat-IV-, *Çocuk Bahçesi*, 1 inci Sene, Numara:13, 14 Nisan Mart Sene, 321, 4 (Çocuklara... .. Hakkı İmzasısı ile); (9 Muharrem'ül Haram sene 324, Mahalli İdaresi: Asır Matbaası Dairesi Müdüriyeti, Hamidiye Sanayi Mektebi Matbaası, Selanik.
- PARS, H. B. (1325-26). "Teessüratım 2", *İştirak*, Sene 1, Numero 8, 3 Nisan 1326 Cumartesi
- PARS, H. B. (1327). Musahabat-ı Edebiye, Birinci Kitap, 32 sayfa, 19 cm, Bursa Vilâyet Matbaası.
- PARS, H. B. (1328). "Kalp ve Zekâ", *Okul ve Ulus*, Sene:1, (1), İkincikânun 1936, 3-5.
- PARS, H. B. (1331). "Siper İlhamlarından-Akın-", Nüsha-i Fevkalade, *Yeni Mecmua*, C.5. Cilt, 5/418 Mart 1331-1915, İstanbul, 69.
- PARS, H. B. (1334-1918). "Felsefe-i Tarihi Osmanî", *Bursa Mecmuası*, (9), 1 Nisan 1334-1918, Sene:1, 138-139.

- PARS, H. B. (1334-1918). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Bursa Mecmuası*, (10), 15 Nisan 1334-1918, Sene:1, 148-152.
- PARS, H. B. (1334-1918). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Bursa Mecmuası*, (11), 15 Mayıs 1334-1918, Sene:1, 163-165.
- PARS, H. B. (1336-1920). “Teşkilât-ı İdariye”, *Bursa Mecmuası*, (26), 12 Kânunsânî 1336-1920, Sene:2, 417-419.
- PARS, H. B. (1338). “Din-i İslam ve Ruhbanîyet”, *İlim, Fen, Felsefe Tetebbuatı Mecmuası*, Yıl:1, (1), Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Haziran 1338, 38-43.
- PARS, H. B. (1908). Usûl-i Tenkît, Selânik, Rumi Yıl: 1324 Miladi Yıl: 1908, Akrovani Matbaası, 48s; 2. Baskı Bursa-[yayl.y.], 1327 [1911], Muin-i Hilâl Matbaası, 48 s., 19 cm.
- PARS, H. B. (1910). “Arnavutluk Meselesi”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:9, 1910.
- PARS, H. B. (1910). “Çocuklarımız ve Aile Terbiyesi”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:1, 20 Rebüü'l Evvel, Cuma, 1328, 19 Mart 1326, 2 Nisan Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910). “Mahpushaneler”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:14, 17 Cemeziye'l Ahir, Cuma, 1328, 11 Haziran 1326, 24 Haziran Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910). “Mudanya İskelesi”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:10, 18 Cemeziye'l Evvel, Cuma, 1328, 14 Mayıs 1326, 27 Mayıs Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910-1326). “Gâye-i Hayat-I”, Safahât-ı Hayat, Bursa, 49.
- PARS, H. B. (1910-1326). “Gâye-i Hayat-II”, Safahât-ı Hayat, Bursa, 50-51.
- PARS, H. B. (1910-1326). “Gâye-i Hayat-IV”, Safahât-ı Hayat, Bursa, 54-55.
- PARS, H. B. (1910-1326). Safahât-ı Hayat, Manzum ve Mensur Âsâr-ı Edebiyeden Müteşekkildir, Bursa, Sedbaşı'nda Muin-i Hilâl Matbaasında Tab Olunmuştur, 1326, (Rumî:1326, Miladî:1910), s.: 88+1.
- PARS, H. B. (1914). “Zafer”, *Türk Yurdu*, Yıl: 3, (12), (60), 5 Mart 1914-20 Şubat 1329, 200-209.
- PARS, H. B. (1918-1334). Brusa'da Mesâil-i Ümrâniye, Su, *Brusa Mecmu'ası*, On beş günde bir çıkar, Sene: 1, 15 Temmuz, (14), 210-212.
- PARS, H. B. (1927). “Lugatçe-i Felsefe, İsmail Fenni Ertuğrul, Kitabiyat, İstanbul, 1341/1922, Emeği Geçen: Hakkı, Ankara, Mehmed Emin (Erişirgil)”, *Hayat Mecmuası*, C.III, (57), Ankara, 29 Kânun-ı Evvel 1927, 97-98.
- PARS, H. B. (1927). “Ömer Seyfeddin İçin”, *Hayat*, C.I, (15), 10 Mart 1927, 12.

- PARS, H.B. (1937). “Çavuş Mürebbliler”, *Fikirler*, C.7, (156), 1 Birinci Teşrin 1937, 3-4.
- PARS, H.B. (1937). “Ülküsüz Yaşıyanlara”, *Uludağ Dergisi*, (10), Mart, 1937, 23.
- PARS, H.B. (1938). “Tedris ve Terbiye”, *Fikirler*, C.8, (177), 1 İkinci Teşrin 1938, 12-13.
- PARS, H.B. (1939). “Dilde Gayr-i Meş’ru’nun Rolü”, *Fikirler*, C.8, (195), 31 Birinci Kanun 1939, 6-7.
- PARS, H.B. (1939). Irkların Psikolojisi: Türk Tipinin Ana Hatları, *Uludağ*, Bursa Halkevi Dergisi, (10), Nisan, 1937, 3-5.
- PARS, H.B. (1941-1942). “İlham”, *Uludağ*, Bursa Halkevi Dergisi, (42-43), Bursa, 1.ci ve 2.ci Kânun 1941-1942, 40.
- PARS, H.B. (2005). “Dilde Gayr-i Meş’ru’nun Rolü”, Atatürk ve Türk Dili: Atatürk Devri Yazarlarının Türk Dili Hakkındaki Görüşleri (Dergilerden Seçmeler), 2. Cilt, Atatürk ve Türk Dili 3: Atatürk Devri Yazarlarının Türk Dili Hakkındaki Görüşleri; Dergilerden Seçmeler, Hazırlayan Kâzım Yetiş, Türk Dil Kurumu.
- PARS, H.B. (Tarihsiz). Monolog, Ben Filozof Oldum, Bir Mekteb-i Sultani Talebesi Tarafından, Muharriri: H.B. (Hakkı Baha), Tab’ı ve Neşri: Anadolu İrfan Kitaphanesi, Eğlence Kitaphanesi, AdeT:2, Ankara, 10 sayfa.
- PARS, Hakkı Baha, “Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:11, 18 Cemeziye’l Evvel, Cuma, 1328, 21 Mayıs 1326, 3 Haziran Efrenç 1910, s.1.
- PARS, H. B. (1314). “Bana Aid”, *Fevaid*, Dördüncü Sene, Numara:7, Maarif Müdüriyetinin Ruhsatıyla, Hükümet Caddesinde 109 numaralı Matabaa-i (Emri)de Tab’ Olunmuşdur, Bursa.
- PARS, H. B. (1317). “İstinare”, *Mecmua-i Edebiyye Dergisi*, Cild: 1, Numara:50, Pençsembe, Dersaadet, 4 Rebiyülevvel 1319-4 Teşrinievvel 1317 (1902), 396.
- PARS, H. B. (1324). “Musahabat-ı Edebiye”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:3, 5 Mart 325 (1909), 1-6.
- PARS, H. B. (1325). “Osmanlı Tarihi Felsefesi, İkinci Bab”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:2, 1 Şubat 325 (1909), 25-30.
- PARS, H. B. (1328). “Tekaddüme-i Hürmekârane”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:1, 12 Rebüyül Evvel, Pençsembe, 1328, 11 Mart 1326, 24 Mart Efrenç 1910, 1.
- PARS, H. B. (1333-1917). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Bursa Mecmuası*, (12), 1 Haziran 1333-1917, Sene:1, 181-183.

- PARS, H. B. (1334). “Brusa’da Mesâil-i Ümrâniye, Su Mes’alesi”, *Brusa Mecmuası*, On beş günde bir çıkar, Sene:1, 15 Temmuz, (14), 1918-1334.
- PARS, H. B. (1334-1918). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Bursa Mecmuası*, (8), 15 Mart 1334-1918, Sene:1, 120-122.
- PARS, H. B. (1334-1918). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Bursa Mecmuası*, (18), 1 1334-1918, Sene:1, 282-286.
- PARS, H. B. (1336-1920). “Uyuşukluk”, *Bursa Mecmuası*, (24), 22 Kânunuevvel 1335-1919, Sene:1, 371-374.
- PARS, H. B. (1341). Tasarruf-ı Mecburî Müessesesi-i Maliye ve İktisadiyesi, Bursa Muin-i Hilal Matbaası, 1341 R [1925 M]. 22 s.; 20cm.
- PARS, H. B. (1908). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:1, 1 Kanunusani 324 (1908), 19-24.
- PARS, H. B. (1908). “Felsefe-i Tarihi Osmanî”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:2, 1 Şubat 324 (1908), 25-30.
- PARS, H. B. (1908). “Mesleğimiz”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:1, 1 Kanunusani 324 (1908)-Fı 19 Teşrin-i Sâni, 1334 1-3.
- PARS, H. B. (1908-1324). “Musahabat-ı Edebiye”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:1, 1 Kanunusani 324 (1908), 8-14.
- PARS, H. B. (1908-1324). “Musahabat-ı Edebiye”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:2, 1 Şubat 325 (1909), 1-6.
- PARS, H. B. (1908-1324). “Şeyh Suyu” Mesiresinde”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:2, 1 Şubat 325 (1909), 7-8.
- PARS, H. B. (1910). “Bursa Elektrik Tramvayı”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:8, 4 Cemeziye’l Evvel, Cuma, 1328, 30 Nisan 1326, 30 Mayıs Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910). “Medrese ve Talebe-i Umum”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:15, 24 Cemeziye’l Ahir, Cuma, 1328, 18 Haziran 1326, 1 Ağustos Haziran Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910). “Mensucat-ı Osmaniyeye Anonim Şirketi”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:11, 18 Cemeziye’l Evvel, Cuma, 1328, 21 Mayıs 1326, 3 Haziran Efrenci 1910, 1.
- PARS, H. B. (1910). “Mukaddime”, *Genç Müslüman*, 1. Cilt, 1. (1), Muin-i Hilal Matbaası, Bursa, 1-3.
- PARS, H. B. (1910). “Tehil ve Dügünlerimiz”, *Ertuğrul*, 1 Sene, Numara:5, 12 Rebüyu’l Ahir, Cuma, 1328, 9 Nisan 1326, 22 Nisan Efrenci 1910, 1.

- PARS, H. B. (1910-1326). “Gâye-i Hayat-III-”, Safahât-ı Hayat, Bursa, 52-53.
- PARS, H. B. (1912). “Dört Senedenberi”, *Tanin*, Beşinci Sene-i numara 1425, 10 Ramazanü'l Mübarek 1235-10 Ağustos 1328-23 Ağustos Efrenci 1912, 5.
- PARS, H. B. (1918). “Brusa’da Mesâil-i Ümrâniye, Su Mes’alesi (Vilâyete Âid Mesâil-ı Ümrâniye “1” Su Mes’alesi”, *Bursa Mecmuası*, (14), 10 Temmuz 1334-1917, Sene:1, 210-213.
- PARS, H. B. (1925). “Evkafı İslamiye”, *Genç Müslüman Dergisi*, (1), Bursa, 1315.
- PARS, H. B. (1927). “Ruhîyat’da İstılah Meselesi”, İstanbul, Mehmed Ali, 15 Ağustos 1927, Milli Mecmua, C.III, (92), 1489-1490.
- PARS, H. B. (1927). *Hissiyat Ruhîyatçı, The’odul Ribo; Çev: Mustafa Şekib Tunç, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1927, 166 s, c23 cm.*
- PARS, H. B. (1928). “Hissiyât Ruhîyatı, Ribo, Mütercimi: Şekib Bey”, *Hayat Mecmuası*, Kitabiyat, C.3. Cilt, (65), Ankara 23 Şubat 1928, 144-144.
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-3-Kooperatifçilik: Kârın İlğasından Sonra”, *Fikirler*, C.5, (105), 1 Mart 1934, 11.
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-4-Kooperatifçilik Karı Nasıl Kaldırır?”, *Fikirler*, C.5, (106), 15 Mart 1934, 5-6.
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-5 (6)-Hakiki ve Yalancı Kooperatifler”, *Fikirler*, C.5, (110), 15 Haziran 1934, 19-20.
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-5-Kooperatifçiliğin İki Temel Fikri”, *Fikirler*, C.5, (108), 1 Mayıs 1934, 2-4.
- PARS, H. B. (1936). “937 Mezunlarına”, *Anadolu*, Öğretmen Sayfası, Sayı: 7241, 1 Temmuz 1937, 5.
- PARS, H. B. (1936). “Beraber Yaratan Kafa”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (7), Birinci Teşrin 1936, 203-207.
- PARS, H. B. (1936). “Cumhuriyet Bayramı”, *Kaynak*, *Balıkesir Halkevi Dergisi*, (45), Ekim, 1936, 290.
- PARS, H. B. (1936). “Demokrasi Yaşayacaktır”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (7), Birinci Teşrin 1936, 199-203.
- PARS, H. B. (1936). “Köy Öğretmeninin Anıları”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (1), İkinci kânun 1936, 29-31.
- PARS, H. B. (1936). “Medenî İnsaniyette Demokrasinin Lüzumu ve Zaruriyeti”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (8), Birinci Teşrin 1936, 232-26.

- PARS, H. B. (1936). “Meslekî Seciye”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (6), Haziran 1936, 163-171.
- PARS, H. B. (1936). “Muallim Mekteplerinde Yapılması Lazım Geleneler-1”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (7), Birinci Teşrin 1936, 195-198.
- PARS, H. B. (1936). “Ön söz”, *Okul ve Ulus*, Yıl:1, (1), İkincikânun 1936, 1-2.
- PARS, H. B. (1936). “Psikoloji, Hatemi Senih Sarp (İstanbul Lisesi Felsefe Muallimi), İkbâl Kütüphanesi, Tanıtan: Hakkı Baha, İstanbul, 1936”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (7), Birinci Teşrin 1936, 224.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-1”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (1), İkinci kânun 1936, 32.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-3”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (3), Mart 1936, 96-98.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-4”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (4), Nisan 1936, 128-130.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-7”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (7), Birinci Teşrin 1936, 225-226.
- PARS, H. B. (1937). “Demokraside Melodi ve Armoni”, *Anadolu*, Numara: 7227, 15 Haziran 1937, 4.
- PARS, H. B. (1937). “İrkların Psikolojisi: Türk Tipinin Ana Hatları”, *Uludağ*, Bursa Halkevi Dergisi, (10), Nisan, 1937, 3-5.
- PARS, H. B. (1937). “Kooperasyonda İdealimiz”, *Anadolu*, Sayı: 7259, 22 Temmuz 1937 Perşembe, 6.
- PARS, H. B. (1937). “Kooperasyonda İdealimiz”, *Fikirler*, C.7, (151), 15 Temmuz 1937, 3-4.
- PARS, H. B. (1937). “Muallim Mekteplerinde Yapılması Lazım Geleneler-2”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (8), Birinci Teşrin 1936, 227-231.
- PARS, H. B. (1937). “Şahsi ve İçtimai Benlik”, *Fikirler*, C.7, (150), 1 Temmuz 1937, 2.
- PARS, H. B. (1937). “Tenkid-Bilinmeyen İnsan (l'homme, cet inconnu-Alexis Carrel, Türkçeye Çeviren Cevdet Nasuhi (Baydar)”, *Yeni Asır*, Sene:1, Sayı:9522, 13 Nisan 1937 Salı, 4.
- PARS, H. B. (1938) “**Demokrasi Nasıl Vatandaşlar İstiyor**”, *Fikirler*, C.8, (178), 15 İkinci Teşrin 1938, 1-2.

- PARS, H. B. (1938). “Mukaddeme”, Pars, H. B.-Soydan, F.-Hatipoğlu, E., Terbiye Grubu Belleteni, İzmir Halkevi, Cumhuriyet Basımevi, İzmir, 1938, 20s.
- PARS, H. B. (1939). “İdeal Tipler”, *Fikirler*, C.8, (179-180-181), 1 Birincikânun 1939, 1-3.
- PARS, H. B. (1939). “Tecavüz Silahına”, *Fikirler*, C.8, (188), 1 Haziran 1939, 1.
- PARS, H. B. (1941-1942). “Fikirlerde, Heyecanlarda, Hareketlerde İştirak”, *Uludağ Dergisi*, (42-43), 1.ve 2. Kanun 1941-1942, 41.
- PARS, H. B. (1943). “938 Mezunlarına”, *Fikirler*, (240-241), 15 İkincikânun 1943, 2-3.
- PARS, H. B. (1943). “Muhayyile”, *Fikirler*, (240-241), 15 İkincikânun 1943, 3.
- PARS, H. B. (1947). “Kalp ve Zekâ”, *Fikirler*, Aylık Kültür ve Sanat Dergisi, İzmir Halkevi, (331), Mart, 1947, 37-39.
- PARS, H. B. (1948). “İdeal Tipler (söyleşi)”, *Fikirler*, Numara:18, Aralık 1948, 1-3.
- PARS, H. B. (5 Mart 1914). “Zafer”, *Türk Yurdu*, Yıl:3, (60), 5 Mart 1914-20 Şubat 1329, 200.
- PARS, H. B. (Hakkı Baha), Usûl-i Tenkid, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Geceler”, Süleyman Nesib’e, *Servet-i Fünûn*, Sayı: 548, 11 Şubat 1316-12 Eylül 1901, 30.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “İki Hatıra”, *Servet-i Fünûn*, Sayı:530, Rumî 21 Nisan 1317-Miladi 9 Mayıs 1901, 158.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Kadınlarla-1-”, 30 Eylül, 1317, *Servet-i Fünûn*, Sayı: 553, Rumi 3 Teşrinievvel 1317-Miladi 16 Ekim 1901, 103.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Küçük Hikâye: Emel-i Mağsub”, Faik Âli’ye, 17 Kânunusani 1316, *Servet-i Fünûn*, Yıl:1901, Sayı:519, 17 Kânunusani 1316-21 Şubat 1901, 393-396.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Küçük Hikâye: Emel-i Mağsub”, Faik Âli’ye, 17 Kânunusani 1316, *Servet-i Fünûn*, Yıl:1901, Sayı:519, 17 Kânunusani 1316-21 Şubat 1901, 393-396.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Küçük Hikâye: Her Gün, *Servet-i Fünûn*, Sayı: 527, 29 Mart 1317-18 Nisan 1901, 108-111.
- PARS, H. B. (Tarih okunmuyor). “Din-i İslam ve Terakkiyat-ı Medeniyye”, *Genç Müslüman*-1. Cilt, 1. (1), Muin-i Hilal Matbaası, Bursa, 4-6.

- PARS, H.B. (1338). “İktisadî Düşüncelerimiz”, *Yeni Gün*, Numara:799, 9 Şubat (1) 338, Perşembe.
- PARS, H.B. (1908). “Osmanlı Tarihi Felsefesi (Medhal)”, *Füyuzat*, Birinci Sene, Numara:1, 1 Kânunusani 324 (1908), 19-24.
- PARS, H.B. (1909). “İrtica-i Ahirinin Esbab-ı Ruhîyesi”, *Şurâ-yı Ümmet Gazetesi*, Selanik, Naşiri: Hakkı Baha, Pazar, 12 Nisan 1325-25 Nisan 1909, 4.
- PARS, H.B. (1922). “Tasarruf-ı Mecburî Müessesesi-i Maliye ve İktisadiyesi”, *Yenigün*, 18 Kânun-ı Sâni 1338, 338 tarih, 780 numaralı nüsha.
- PARS, H.B. (1927). “Ruhîyat’da İstılah Meselesi”, *Milli Mecmua*, Cild: 8 Numero: 92, İstanbul, Mehmed Ali, 15 Ağustos 1927, 1489-1490.
- PARS, H.B. (1927). “Unvanların Ömrü”, *Milli Mecmua*, Cild: 8 Numero: 91, İstanbul, Mehmed Ali, 1 Ağustos 1927, 1474-1475.
- PARS, H.B. (1931). “Biyoloji ve Psikoloji Nokta-i Nazarından Demokrasi”, *Fikirler*, C.3, (69), 15 Mayıs 1931, 10-18.
- PARS, H.B. (1936). “Gençlerle Konuşma”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (2), Şubat 1936, 36.
- PARS, H.B. (1936). “Herşeyden Evvel Seciye”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (2), Şubat 1936, 33-35.
- PARS, H.B. (1936). “Tasarruf ve Terbiyedeki Ehemmiyet”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, C.2. Cilt, (13), 318-320.
- PARS, H.B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (1), Şubat, 32.
- PARS, H.B. (1937). “Devletçilik (Etadisme)”, *Fikirler*, C.7, Numara:155, 15 Eylül 1937, 8-10.
- PARS, H.B. (1937). “Devletçilik”, *Fikirler*, C.7, Numara:156, 1 Birinci Teşrin 1937, 9-11.
- PARS, H.B. (1937). “Din-i İslam ve Ruhbanîyet”, *İlim, Fen, Felsefe Tettebbuatı Mecmuası*, Yıl:1, (1), Ankara, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Haziran 1338, arka iç kapak.
- PARS, H.B. (1937). “İki Sesin Hasbihali”, *Fikirler*, C.7, (146), 15 Nisan 1937, 13.
- PARS, H.B. (1937). “Millî Tarihin Terbiyede Ehemmiyeti”, *Fikirler*, C.7, (158), 1 İkinci Teşrin 1937, 3-5.
- PARS, H.B. (1938). “Demokrasi Nasıl Vatandaşlar İstiyor”, *Fikirler*, C.8, (178), 15 İkinci Teşrin 1938, 1-2.

- PARS, H.B. (1939). “Ona Dair”, *Fikirler*, C.8, (179-180-181), 1 Birincikânun 1939, 4-5.
- PARS, H.B.(1325). “Zenginler Para Vermiyor”, *Hüdâvendigâr*, Nüsha-i Mahsusa, 10 Şubat 1325, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 74.
- PARS, Hakkı Baha, “*Hissiyat Rubiyatçı*”, *The’odul Ribo; Çev: Mustafa Şekib Tunç, İstanbul, Evkaf-i İslamiye Matbaası, 1927, 166 s, c23 cm.*
- PARS, Hakkı Baha, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri, İzmir Cumhuriyet Basımevi, 1941.
- PARS, Hakkı Baha, Usûl-i Tenkid, Muin-i Hilâl Matbaası, Bursa, 1327-1911, 48 sayfa, 13x20.
- PARS, H. B. (1931). “Muallimler Müstahsil Mi Müstehlik Midirler?”, *Fikirler*, C.4, (73), 15 Teşrin sâni 1931, 1-3.
- PARS, H. B. (1933). “Durgunluğun Sebepleri”, *Yeni Asır*, Numara: 8237, 16 Kânunusani 1933.
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-1-”, *Fikirler*, C.5, (103), 1 Şubat 1934, 2-3. (ardıcıl 6 makale).
- PARS, H. B. (1934). “Kooperatifçilik-2-”Kooperatifçiliğin Gayesi Karın İlgasıdır-2-”, *Fikirler*, C.5, (104), 15 Şubat 1934, 10.
- PARS, H. B. (1936). “Felsefe Vokabüleri”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (2), Şubat 1936, 65.
- PARS, H. B. (1936). “İdeal Tipler”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (3), Mart 1936, 67-73.
- PARS, H. B. (1936). “Muallim Mekteplerinde Yapılması Lazım Geleneler-2”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (8), Birinci Teşrin 1936, 227-231.
- PARS, H. B. (1936). “Türk Müşfiktir: Ben de Müşfik Olacağım”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (5), Mayıs 1936, 131-132.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-2-”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (2), Şubat 1936, 64.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-5-”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (5), Mayıs 1936, 160-162.
- PARS, H. B. (1936). “Yeşil Oba Öğretmeni-6-”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (6), Haziran 1936, 93-194.
- PARS, H. B. (1937). “Aile Geçimi ve Geçimsizliği”, *Fikirler*, C.7, (152), 1 Ağustos 1937, 3-4.
- PARS, H. B. (1937). “Hizmet ve Ücret”, *Fikirler*, C.7, (160), 1 Birincikânun 1937, 5-6.

- PARS, H. B. (1937). “Kooperasyonda İdealimiz İstihsal Kooperatifi İstihlâk Kooperatifi Olmalıdır”, *Anadolu*, Sayı: 7259, 21 Temmuz 1937, 3, 6.
- PARS, H. B. (1937). “Şahsi ve İçtimaî Benlik”, *Anadolu*, Sayı:7248, 9 Temmuz 1937, 3.
- PARS, H. B. (1937). “Yürümek, İlerlemek, Yükselmek”, *Okul ve Ulus*, Sene:1, (4), Nisan 1936, 99-100.
- PARS, H. B. (1938). “Şahsiyet”, *Fikirler*, C.8, (163), 15 İkincikânun 1938, 1-2.
- PARS, H. B. (1939). “Aynaya Bakarken”, *Fikirler*, C.8, (195), 31 Birinci Kanun 1939, 5.
- PARS, H. B. (1939). “Ölümün Manası”, *Fikirler*, C.8, (194), 15 İkinciteşrin 1939, 1.
- PARS, H. B. (1940). “940 Mezunlarına”, *Fikirler*, C.9, (202), 15 Haziran 1940, 1.
- PARS, H. B. (1941). “Gâye-i Hayat, Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri, Hakkı Baha Pars, İzmir Cumhuriyet Basımevi, 33.
- PARS, H. B. (1941). Genç Şiirleri ve Gençlik Şiirleri, İzmir Cumhuriyet Basımevi.
- PARS, H. B. (Hakkı).(1901). “Küçük Hikâye: Vapurda”, Ahmed Samim Bey’e, *Servet-i Fünûn*, Sayı: 521, Rumî 11 Şubat 1316-Miladi 7 Mart 1901, 9-11.
- PARS, H.B. (1338). “Say-i Misak-ı Millisi’ne Dâir”, *Yeni Gün*, Numara: 769, 5 Kânun-ı Sâni (1) 338 Perşembe.
- PARS, H.B. (1338). “Say-i Misak-ı Millisi-Tasarruf-ı Mecburî Müessesesi-i Maliye ve İktisadiyesi”, *Yeni Gün*, Numara: 780, 18 Kânun-ı Sâni (1) 338 Çarşamba.
- PARS, H.B. (1923). İmtihan ve Ben Feylesof Oldum (Monolog), *Ev Hocası*, (1), İstanbul, İkdâm Matbaası, 1339, 1 Temmuz 1339 (1923), 12.
- PARS, H.B. (1924).Usûl-i Tenkît, Müellifi, Hüdâvendigâr Vilâyeti Maârif Müfettiş-i Umûmîsi, Hakkı Bahâ, Bursa-Hükûmet Civârında Muîn-i Hilâl Matbaası’nda Tab Olunmuştur, 1327, Fiyâtı İki Kuruştur.
- PARS, H.B. (1933). “Durgunluğun Sebepleri”, *Yeni Asır*, Numara: 8237, 16 Kanunusani 1933 (“Hakkı Baha Yapılan Edebi Tenkide Ne Diyor”, *Yeni Asır*, Numara: 8237, 16 Kanunusani 1933.).
- PARS, H.B. (1936). “Gençlerle İktisadi Bir Hasbihal”, *Fikirler*, C.6, (135), 1 Mart 1936, 13-15.
- PEKER, Ekrem Hayri, “Bursa’da Medfun Sadrazamlar ve Vezirler”, Belediye Haberleri, belediyehaberleri.com.tr, 18 Kasım 2018, Pazar, <https://www.belgeseltarih.com/bursada-medfun-sadrazamlar-ve-vezirler/> Erişim tarihi: 02.05.2021.

PUSTU, Yunus, “Nizamnamelerine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Muallim Örgütlenmeleri (1908-1919)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 34, (2), 2018, s.98, 1-40.

SALNÂME-İ ASKERİ, (1324-1326/1908).

SALNAME-İ ASKERİ.(1311-1895).ON ÜÇ DEFA.

SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE [TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNÂMESİ], 1925-1926.

SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE [TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNÂMESİ], 1926-1927.

SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE [TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET SALNÂMESİ], 1927-1928.

SALNÂME-İ NEZARET-İ MAARİF-İ UMUMİYYE, (1321/1903).

SALNÂME-İ NEZARET-İ MAARİF-İ UMUMİYYE.(1321/1903).Altıncı Sene, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Asır Matbaası.

SARIHAN, Zeki, Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV (Açıklamalı Kronoloji) Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), TTK Basımevi, 1996.

SARIHAN, Zeki, 1921 Maarif Kongresi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.

SAYDAM, Abdullah, “Osmanlı Harbiye’sinde Siyasi Muhalefet (II. Abdülhamid Dönemi)”, *Adam Akademi*, (9/1), 2019, s.1-35.

SEDİROĞLU, Serdar Cem, “Balkan Savaşları Arifesinde Ordunun Siyasetle İştigali ve Politizasyonunun Balkan Savaşlarının Sonucuna Olan Etkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (63), 2017, s.470-490.

SELÂNİK VİLÂYETİ SALNÂMESİ, 1322 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 18. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur., 684 sayfa, 21 cm., Hicri:1322/Miladî:1904.

SELÂNİK VİLÂYETİ SALNÂMESİ, 1324 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, 19. Defa Olarak, Selanik Hamidiye Mektebi Sanayi Matbaasında Tab’ ve Teşmil Olmuştur.

SELÂNİK VİLÂYETİ SALNÂMESİ, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 20. Defa olarak, Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil Olunmuştur, 717 sayfa, 21 cm., Hicri:1325/Miladî:1909.

SELÂNİK VİLÂYETİ SALNÂMESİ, 1325 Sene-i Hicriyesine Mahsus, 20. Defa olarak (Selânik “Hamidiye” Mekteb-i Sanâyii Matbaasında Tab ve Temşil olunmuştur.) 684 sayfa, 21 cm., Hicri: 1325/Miladî:1907.

- SOYAK, Hasan Rıza, Doğumundan Cumhuriyetin İlanına Kadar Fotoğraflarla Atatürk ve Atatürk'ün Hususiyetleri, Hayat Yayınları, 1965.
- ŞAKİR, Ziya, “Mustafa Paşa’dan...Fethi Okyara, Siyasi Fırka Reislerinin Hayatı”, Tefrika:51, Tasvir-i Efkâr, Sayı: 4801-445, 30 Ağustos 1941 Cumartesi, s.5.
- ŞAKİR, Ziya, Bursa’yı İki Gün İdare Eden Eşkiya-Püskülsüz İsmail, 2012.
- ŞEKER, Nesim, “Mübadele ve Bir Kent Bursa”, 29 Kasım 2009 Pazar, bursaselenikgocmenleri.com/2009/11/mubadele-ve-bir-kent-bursa.html Erişim tarihi: 20.02.2021.
- TAKASHİ ÖSAWA OOTANİ KOOZUI, Ootani Koozui ve Bursa İpek Dokuma Fabrikası, İpek Yolu Medeniyetleri, *Türk Dünyası Mübendisler ve Mimarlar Birliği Bülteni*, Ağustos, (4), 2011, s.70-77.
- TANSU, Samih Nafiz, İttihat ve Terakki Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe, 2017, .
- TARİH IV., Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), 2004.
- TAYLAN, Filiz, Millî Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Örgütlerinin Eğitim Sorununa Bakışı (1920-1935), *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2005.
- TBMM Arşivi, Hakkı Baba Bey Sicil Dosyası, Meclisi Mebusan Hüdâvendigâr-Ertuğrul Mebusu, 1912, D.2, Sıra No:385.
- TEMİZYÜREK, Fahri-Dinçer, Fatma, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru”, *CTAD*, Yıl:10, (19), Bahar, 2014, s. 173-193.
- TEVETOĞLU, Fethi, Ömer Naci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1973.
- TUNAYA, Tanık Zafer, Türkiye’de Siyasal Partiler, C.I, 2000.
- UNAT, Faik Reşit “Atatürk’ün Öğrencilik Hayatına Ait Bazı Notlar”, *Devrim Gençliği Dergisi*, (17), Kasım, 1953, s.10-11.
- UNAT, Faik Reşit, “Atatürk’ün II. Meşrutiyet İnkılabı’nın Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Bellekten*, C.XXVI, (102), Nisan, 1962, s. 339-344.
- ÜÇÜNCÜ TÜRK DİL KURULTAYI 1936 TEZLER MÜZAKERE ZABITLAR, Devlet Basımevi, 1937 İstanbul.
- YALMAN, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim I, 1888-1922, Yay. Haz.: Erol Şadi Erdinç, Prof. Dr. Vakur Versanr’ın bir anma yazısı ile, 1997.

- YEŞİL YURD, Sayı:16, 29 Haziran 1341, Bursa, Pazar irtesi.; Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi], 1926-1927, 1927.
- YILDIRIM, Mehmet Ali, “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”, *Karadeniz Araştırmaları*, (37), Bahar, 2013, s.71-90.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ, Bolu-Burdur-Bursa-Çanakkale-Çankırı-Çorum-Denizli-Diyarbakır, C.3, Anadolu Yayıncılık, 1982.
- YÜCEER, Saime, Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001.
- YÜCELT, Nazım, “Mücadele Yıllarında Bursa”, *Uludağ*, (16), Mayıs, 1938, s.17.
- YÜCELT, Nazım, Tarihte Bursa, Naşiri: Zeki Mumcu, Ankara Kitabevi, 1948, .
- ZÜRCHER, Erik Jan Millî Mücadelede İttihatçılık, İstanbul 1995.

Orta Çağ Polonya'sında Tekstil ve Yahudiler

Textile in the Medieval Poland and the Jews

Ebru Emine OĞUZ¹

Öz

Orta Çağ Avrupa'sında tekstil ve giyim kuşama ilişkin veriler yapılan arkeolojik çalışmalar vasıtasıyla elde edilmiştir. Elde edilen buluntular ise dönem insanların sosyal yaşamları hususunda bilgi sahibi olabilmemizi sağlamıştır. Bu konudaki en önemli noktalardan biri de giysilerin toplumsal statü belirleyici niteliği olmuştur. Özellikle Geç Orta Çağ döneminin siyasî gidişatı nedeniyle Polonya'da yoğun bir Yahudi nüfusu mevcuttur. Ancak iki toplum arasındaki din farkı, bu alanda birtakım düzenlemeler yapılmasını gerektirmiş; belirtilen düzenlemeler kapsamında Hristiyan ve Yahudilerin birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmelerini sağlamak, önceliği teşkil etmiştir. Dolayısıyla bu amaçla insanlar arasında dış görünüşte fark yaratabilme doğrultusunda en basit yol olan giyim kuşama ilişkin değişiklikler kararlaştırılarak, kanunlar çıkarılmıştır. Çalışmamızda Orta Çağ Avrupa'sında giyecek alışkanlıklarının beraberinde XIV. ve XV. yüzyıllarda Polonya Krallığı'nın feodal yapısına dâhil olan Yahudiler ve giyim kuşamları ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Orta Çağ, Avrupa, Polonya, Yahudiler, Giyim Kuşam

Abstract

Data on textiles and clothing in medieval Europe were obtained through archaeological studies. The finds obtained, on the other hand, enabled us to have information about the social lives of the people of the period. One of the most important points in this regard has been the social status determinant of clothes. Especially due to the political course of the Late Middle Ages, there was a dense Jewish population in Poland. However, the difference in religion between the two

---

¹ Dr; ouzebru2000@gmail.com, Orcid no: 0000-0002-1653-3325

communities necessitated some regulations in this area; within the scope of the aforementioned regulations, ensuring to have been distinguished the Christians and the Jews easily from each other had been a priority. Hence, changing the clothes that was the simplest way to make a difference between people in appearance was decided, laws were enacted. In our study, along with the clothing habits in Medieval Europe, the Jews and their clothing, which were included in the feudal structure of the Kingdom of Poland in the XIV. and XV. centuries, were tried to be discussed.

Keywords: Middle Ages, Europe, Poland, Jews, Clothing.

İnsanoğlunun var olmasıyla ortaya çıkan giyim, dolayısıyla da tekstil, gerek moda ve korunma, gerekse dönemin siyasî şartlarına uygun bazı ihtiyaçlar doğrultusunda gelişim göstermiştir. Orta Çağ dönemine gelindiğinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen veriler, söz konusu süreçlerde toplum hakkında bilgi edinebilmemizi mümkün kılmıştır. Makalemizde Avrupa, özellikle de Polonya ve Polonya'daki Yahudi nüfusun giyim kuşam alışkanlıkları ele alınmıştır. Ağırıklı olarak XIII. ve XV. yüzyıllarda Polonya'da Alman baskısı nedeniyle giderek yoğunlaşma başlayan Yahudiler göze çarpmaktadır. Polonyalı krallar tarafından daima kollanıp gözetilen bir topluluk olsalar da mevcut din farkı giyim kuşam hususunda farklı uygulamalara, dolayısıyla kanunlar çıkarılmasına yol açmıştır.

İlk Çağ'da Tekstil

Tekstil ürünleri ve teknolojilerinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Lifli malzemelerin Üst Paleolitikten (Eski Taş Devri) beri bilindiği kanıtlanmıştır. Bir tekstil ürününün ilk örneği yaklaşık M.Ö. 20000'den kalma, bükülmüş lif dizilerinden oluşan saçak şeklindeki kumaşı giyen Venüs'ün oyulmuş kemik figürüdür. Anadolu'nun Konya bölgesinde Neolitik bir şehir olan Çatalhöyük'te basit keten mezar bezlerinin parçaları, ketenle dokumanın M.Ö. 6000 dolaylarında var olduğunu kanıtlamaktadır. Irak'ın kuzeydoğusundaki Jarmo'da M.Ö. 7000 dolaylarında dokuma kumaş

olduğuna dair kanıtlar varken, Judean Çölü'ndeki² Nahal Hemar'da³ M.Ö. 6500 dolaylarına ait bir dokuma kumaş örneği bulunmaktadır.

Tekstil ürünleri için kullanılan ilk malzemeler muhtemelen bitkisel kökenlidir. İsviçre'deki iki Neolitik göl kenarı yerleşim yeri olan Robenhausen ve Irgenhausen'ın alkali göl çamurunda da benzer türde tekstil nesnelere bulunmuş ve burada yüksek kaliteli keten kumaş parçaları ortaya çıkarılmıştır. Bu tekstil nesnelere arasında dokunmuş şeritler, kareler, saçaklı üçgenler, boncuk işleri ve kenar süsleri mevcuttur. Mısır'da da Neolitik Döneme ait bazı keten tekstil objeleri ele geçirilmiştir. Örneğin Faiyum'daki⁴ yerleşim yerinde, küçük bir tencere içerisinde M.Ö. 5000 yıllarına tarihlenen bir keten kumaş parçasına rastlanmıştır

Tunç Çağı'nda tekstil üretimi oldukça gelişmiştir. Tekstil üretimine dair kanıtlar, Danimarka'dan ünlü Tunç Çağı mezar höyüklerinden ve bataklık buluntularından elde edilmiştir. Her mezarda önemli tekstil kalıntıları bulunmuştur. Bu kalıntılar paltolar, etekler, tunikler, şapkalar, saç filelerini içermektedir. Erken Kelt dokumaları Kuzey Avrupa'nın bataklıklarından gelmektedir. Hollanda'da M.Ö. 1300 yıllarından kalma mezarlardan ortaya çıkarılan zengin yünlü giysiler işlemelerle süslenmiş yün iç çamaşırı, yün etek, eşarp ve bacaklar için kullanılan sargılardan oluşmaktadır. Elde edilen bu tekstil ürünlerinin en değerlilerinin ise mavi renge boyandığı görülmektedir.

Üretim hususunda ise başlangıçta tüm tekstiller elle üretilmiş olduğu bilinmektedir. Ardından kademeli olarak bir çerçeve üzerine pasif ipliklerle bağlanan ekipmanlar geliştirilmiş ve ilk dokuma tezgâhları oluşturulmuştur.

---

² Judean Çölü (Yahudiye Çölü): Orografik bir çöl olan Judean Çölü, 1500 kilometrekare büyüklüğündedir ve Doğu Kudüs'ten güneyde Negev ile birleştiği Ölü Deniz'e kadar uzanmaktadır (Patrich, 1995: 51).

³ Nahal Hemar: Judean Çölü'nün güney sınırında yer almakta olan mağara yataklarında milattan önce bin yılına ait keten iplik ve kumaşlar bulunmuştur (The Competition of Fibres, 2020: 28).

⁴ Faiyum: Orta-kuzey Mısır'da kendisiyle aynı adı taşıyan Feyyum Vahasında bulunan kent, Kahire'nin 130 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Kentin kuzeybatısında XII. Hanedanlığa (M. Ö. 1938-1756) ait kalıntılar bulunmaktadır. Burası aynı zamanda Firavunlar döneminde Shedet ve Ptolemaios ve Roma dönemlerinde Crocodilopolis, daha sonra Arsinoe olarak adlandırılan bölgenin antik merkezinin bulunduğu yerdir (www.britannica.com).

Bu sürecin ilk örneklerini Mısır, Batı Asya ve Avrupa'dan Neolitik seramiklerin üzerinde bulabilmek mümkündür. Dokuma tezgâhları için doğrudan kanıtlar nadirdir, ancak tekstil üretimi, çoğunlukla birçok kazı alanında bulunan tezgah ağırlıkları ve ağırşaklarla açık bir şekilde kanıtlanmıştır (Chybulska, 2010: 185).

Orta Çağ'da Tekstil ve Giyim Kuşam

İnsanları dış görünüşlerinden tanımak ya da tanınmak, Orta Çağ yaşam ve düzeni adına belirleyici olurken, gelenek ve normlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu kapsamda kamusal faaliyet alanlarını ve maddi kültürü düzenlemeye çalışan çeşitli yasalar çıkarılmış ve söz konusu yasalar Geç Orta Çağ'ın kentsel toplumunda çok önemli bir rol oynamıştır. Yasalar bu kamusal alanda insanları teşhir noktasında kontrol etmeye üzere oldukça açık ve ayrıntılı normlar üzerinde yoğunlaşmış; giysiler ise bu süreçte önemli faktörlerden biri olmuştur (Jaritz, 2000: 237). Sistemin hiyerarşik düzeni de kıyafet kuralları aracılığıyla güvence altına alınmak istenmiştir. Buradaki amaç görünümdeki farklılıkların ortaya çıkarılması ve sürdürülmesinin yanı sıra yeterli ayrıcalıkların veya engellemelerin devam ettirilmesi olmuştur. Zira dış görünüş kişinin içsel değerlerini ve yeteneklerini yansıtmaktadır (Jaritz, 2000: 238). Hatta tekstillerin propaganda işlevi gördüğü önermesi, çok az sayıda giyim ve tekstil tarihçisinin inkâr edemeyeceği bir önermedir (Dimitrova & Goehring, 2016: 264). Gerçekten de giyim, Orta Çağ ruhunda önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak kişinin kafasına şapka taktırılması, onun haysiyetine o kadar ciddi bir şekilde saldırı olarak kabul edilmiştir ki, yasal işlem yapılmasına neden olmuştur (Piponnier ve Mane 1997, 102). Orta Çağ döneminde taç giyme törenleri ve rahiplik ya da şövalyelik atamaları gibi ritüeller, elbisenin toplumsal hayal gücündeki yerinin önemini ortaya koymaktadır (Handbook of Medieval Culture, 2015: 415).

“Kıyafet türü” ile “sosyal grup” arasında ilişki mevcuttur. Sosyal gruplar kapsamında havariler, üst sınıf kişiler (yöneticiler, soylular, yargıçlar vb.), dış görünüşleriyle olumsuz çağrışım yaratan insanlar⁵ (ör: işkenceciler),

⁵ “Moda” alt grubunun ana temsilcileri “negatifler”, yani kötü şekilde nitelendirilen insanlar olmuştur. Bu durum modaya uygun sayılan giysilerin, kötü adamlar ve canilerin olumsuz

hizmetkârlar, esnaf ve köylüler bulunmaktadır. Erkek giyim türleriyle ilgili olarak ise üç grup teşkil edilmiştir. Bunlardan biri 'muhafazakar' olarak adlandırılan; örneğin geleneksel uzun pelerin ve önlükleri içeren tarzdaki kıyafetlerdir. Modaya uygun olarak nitelendirilen giysiler özellikle on dördüncü yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan dar, kısa yelekler, dar coraplar, sivri ayakkabılar; on beşinci yüzyılın sonundan itibaren ise form olarak tıpkı bir ördeğin gagasına benzeyen ayakkabı çeşitlerini kapsamaktadır. Ayrıca üst sınıfa mensup kişilerin resimlerinde muhafazakâr ve aynı zamanda bir dereceye kadar da modaya uygun kıyafetlerin kullanımı göze çarpmaktadır. Bu nedenle yeni bir moda yaratarak, takip etmek, yüksek statüdeki şahıslar için ayrıcalık teşkil etmektedir (Jaritz, 2000: 239).

Teknik ilerlemelere bağlı olarak 1340 yılında vücudun şeklini alabilen kumaştan giysiler üretilmeye başlamıştır (Newton, 1980: 3). Orta Çağ'da düğmeler⁶ de önemli bir gelişme olarak kabul edilmektedir ve kullanıcı giysiyi her giydiğinde kolu dikme ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır (Egan & Hayward, 2012: 106–107). Modaya uygun giysilerin genellikle dokumalarına altın ipliği dâhil ederek kumaşlarının değerini arttırılmaktadır (Geijer, 1983: 89-93) ve gümüş kemer gibi pahalı aksesuarlar, modaya uygun kıyafetin ayrılmaz birer parçası haline gelmiştir (Handbook of Medieval Culture, 2015: 420).

Orta Çağ'da sıklıkla tercih edilen birer elbise kumaşı olan ipek ve kürk, yasalarda önemli etkiye sahiptir. Söz konusu dönemde belirli bir sosyal

---

çağrışımının birer işareti haline gelebileceği anlamını taşımaktadır. Bu kesinlikle toplum tarafından kabul edilen meşru dış görünüş biçimi değildir. Kılık kıyafet düzenlemeleri ve eski moda yasalarından nadiren etkilenen üst sınıfların üyeleri ve hizmetkarları için moda, bir prestij ve seçkinlik işareti olarak kabul edilmektedir. “Negatif” insanların “negatif” giyimi, onların algılanabilirliğini ve tabii ki “kötü insanlar kötü giyinir” mesajının yoğunluğunu arttırmıştır. Üst sınıf insanlar için çok meşru nesnelere ve niteliklere, aynı zamanda alt sınıf insanlar için özellikle gayri meşru olanları ifade etmektedir. Böylece görüntünün anlatımındaki olumsuz rol, işlev ve statü algısına uyanlar hakkında belirli bir kötü izlenim yaratılmaktadır. Bu doğrultuda bir yandan meşruiyeti tanımlamanın olumlu çağrışımına, diğer yandan gayri meşruluğun olumsuz çağrışımına aracılık etmek için benzer modeller uygulanmıştır. Bu tür kalıpların etkisiyle, toplumsal normlar ve gelenekler net ve yoğun bir şekilde görselleştirilmiştir (Jaritz, 2000: 247).

⁶ Düğmeler genellikle mineli veya değerli taşlarla süslenmiş, hatta kraliyet envanterlerindeki mücevherler arasında dahi listelenmiştir (Newton, 1980: 4).

gruba ait olma veya belirli kalitedeki ipek ve kürkün kullanımına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Kürk ve ipeğin birer kumaş çeşidi olarak sahip olduğu iyi nitelikler daha çok malî değerlerine göre belirlendiğinden bunların üst sınıflar için ayrılmış olmaları oldukça anlaşılır görünmektedir. Belirli sosyal gruplar için elbisenin sadece küçük kısımlarının (etek gibi) ipekten yapılmasına izin verilmektedir. Kürk kullanımıyla ilgili olarak ise statü sembollerine istinaden çeşitli kürk türlerinin (ör: samur ve sincap kürkü) çok ayrıntılı şekilde sınıflandırıldığı ve yapılandırıldığı ortaya çıkmıştır (Jaritz, 2000: 251).

Orta Çağ modasını tartışırken, bu konuda çalışan araştırmacıların ilerlemelerini durduran en önemli engel, maalesef çok az örneğin günümüze dek hayatta kalabilmesi olmaktadır. Bunun nedeni iki yönlüdür. İlk olarak, tekstiller çürümeye eğilimlidir ve bu nedenle zamanın tahribatına dayanamamaktadır. İkinci olarak ise malzemenin içsel değeri nedeniyle giysiler geri dönüştürülmekte ve yeni amaçlara hizmet etmek üzere sık sık yeniden tasarlanmaktadır. Bu durum, Orta Çağ'da birçok örneğin yok edildiği anlamına gelmektedir. Arkeolojik buluntular, Orta Çağ tekstil üretimi yöntemlerine, kullanılan malzeme türlerine ve dikiş tekniklerine ışık tutmaya yardımcı olmaktadır (Crowfoot, 1992: 1). Ancak kanıtların yani ele geçirilen giysilerin büyük bölümünün birer bütün olmayışı, yani parça parça oluşu sebebiyle çok az bilgi edinilmektedir (Wolff, 1983: 124). Bu bağlamda Avrupa'da ön plana çıkan ülkelerden biri de Polonya olmuştur.

Polonya'da Arkeolojik Tekstil Buluntuları

Giyim sıklıkla insan türünün ayırt edici özelliklerinden biri olarak algılanmaktadır. İncil'deki incir yaprağından bu yana giyim, zaman ve mekândan bağımsız olarak günlük yaşamının vazgeçilmez bir unsuru olarak her zaman insanlara eşlik etmiştir. Tarihî giysilerin yeniden onarımı, hayatta kalan orijinallere, ikonografiye, yazılı kayıtlara ve en önemlisi de arkeolojik buluntulara dayanmaktadır. Özellikle doğrudan bir bilgi kaynağı olan arkeolojik çalışmalar kostüm araştırmacıları için paha biçilmez bilgiler sağlamaktadır (Rybarczyk, 2016: 53). Arkeolojik tekstilleri tartışırken, Orta Çağ dünyasında tekstil ürünlerinin kullanım alanları ve uygulamaları hafife

alınmamalıdır. Çünkü kumaşlar malları paketlemenin yanı sıra yelken, çadır ve vagon örtüleri yapmak için kullanılmaktadır. Örneğin masa örtüleri, havlular, yatak örtüleri, baharat ve toz gıdaları saklamak için büyük, küçük çuvallar, battaniyeler, goblenler ve halılar gibi bazı arkeolojik buluntular ev tekstili kalıntıları şeklinde değerlendirilebilmektedir. Fakat elde edilen tekstil parçalarının sınıflandırılmalarında hatalar da yapılabilmektedir. Buna bağlı olarak yalnızca bir kumaş parçasının kalitesi ve fiyatı gibi kriterler kullanılarak, bu türden buluntular kolayca bir giysi parçası olarak yanlış sınıflandırılabilmektedir (Rybarczyk, 2016: 53).

Antik giysi kalıntıları, arkeolojik tekstillerin sadece bir parçasıdır. Ne yazık ki kıyafetlerin tam anlamıyla bütün sayılabilecek bir halde keşfi son derece nadirdir. Bu durumun iki ana nedeni mevcuttur. İlk olarak belirtilmesi gereken husus, organik malzemelerden elde edilen tekstillerin her zaman iyi bir şekilde korumadıkları, dolayısıyla da günümüze kadar ulaşamadıklarıdır. Toprak birikintilerinin bir tekstili koruyup koruyamayacağı gerçeği, yalnızca bunların özelliklerine değil, aynı zamanda kumaşın yapıldığı lifin türüne de bağlı olmaktadır. Hayvan liflerinin (örneğin yün) ve bitki liflerinin (örneğin keten) korunması için uygun olan toprak koşulları önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu nedenle yün ve hatta ipek ürünleri arkeolojik tekstiller arasında baskın bir grup oluştururken, şüphesiz Orta Çağ'da çok popüler olan keten ürünleri az miktardadır. Hayatta kalan arkeolojik buluntunun türünü belirleyen bir diğer önemli faktör ise Orta Çağ ekonomisidir. Zira o zamanlar giysilerin çoğu yeniden kullanılmakta veya yeni giysiler eski kumaş parçaları ilâve edilmek suretiyle yeniden dikilmektedir (Rybarczyk, 2016: 53)⁷.

---

⁷ Orta Çağ tekstil ürünlerinin bir kısmının, arkeolojik kalıntıların bir parçası haline gelmeden evvel, yani eskimelerinin ardından hijyenik amaçlar doğrultusunda paçavralar olarak tuvaletlere atıldıkları bilinmektedir. Söz konusu durumun büyük ölçüde fakir tabaka arasında yaygın olması bir hayli şaşırtıcıdır. Buna karşılık iktidardaki seçkin çevrelerde ise tekstil ürünleri değerli olarak görülmekte ve fakir sınıf insanların yaptıkları gibi dikkatsizce atılmamaktadır (Rybarczyk, 2016: 53).

Gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar kapsamında Kaldus⁸ mezarında ele geçirilen farklı kumaşların konumu bize cenaze törenleri hakkında fikir vermektedir. Dokumaların kapların kenarlarında ve altında bulunmaları, bunların kapların üzerini örtmek için kullanıldıklarına işaret etmektedir. Ayrıca kâsenin altındaki tekstil parçalarının dizilimi, kumaşların mezara bırakılan yiyecekleri sarmak için kullanıldığını düşündürmektedir. Mezara zırh, giysi, yiyecek ve madenî para konulduğunun teyidi, bize yalnızca arkeolojik kaynaklar tarafından değil, yazılı kaynaklar tarafından da sağlanmaktadır⁹ (Labuda 1999: 121). Kujawy-Pomorze Voyvodalığı, Świecie yakınlarındaki Gruczno'daki mezarlıkta ise Orta Çağ kıyafetleri konusundaki bilgimizi zenginleştirebilecek bir dizi kumaş keşfedilmiştir. Mezarların çoğu XII. yüzyıla kadar uzansa da, mezarlık XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanımda kalmıştır. Buradaki mezarlardan biri IX. yüzyılın başı ile XIV. yüzyılın sonu arasındaki döneme tarihlendirilmekte olup; iki yönlü ufak tekstil parçası bulunmuştur. Parçalardan birinin kenarından yaklaşık bir santimetre içeriye küçük yuvarlak bronz saplı bir düğme dikilmiş olduğu göze çarpmaktadır (Rybarczyk, 2016: 58).

Keşfedilen arkeolojik dokumalar arasında at kılından dokunmuş kumaşlar da yer almaktadır. Arkeolog J. Kamińska ve A. Nahlik'e göre, bu buluntular tövbe veya kefarete işaretleri olarak giyilen saçtan üretilen gömleklerdir. Bununla birlikte söz konusu kumaşların eşyaları paketlemek için kullanılan basit teknikle üretilmiş kumaşlar olduğu hipotezi çok daha olası görünmektedir. Bu durum, özellikle Gdańsk'ın ticarî açıdan büyük önem arz eden bir liman şehri olduğu gerçeği dikkate alınırrsa makul görünmektedir. Ayrıca Gdańsk'ten gelen çok renkli, kareli ve çizgili yönlü kumaşlardan oluşan geniş bir koleksiyondan da bahsetmek gerekmektedir. Bahsi geçen cinsteki

⁸ Kaldus: Kuzey-Orta Polonya'da Kujawy-Pomorze Voyvodalığı, Chelmino'daki bir köydür. Chelmino'nun 6 kilometre güneyinde, Toruń'un 36 kilometre kuzeybatısında, Bydgoszcz'un ise 36 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır (www.britannica.com).

⁹ El-A'lâku'n-nefise adlı eseriyle tanınan coğrafyacı ve astronom olan İbn Rosteh (Ebû Alî Ahmed b. Ömer Rüstem (ö. 300/913'ten sonra) (Ahmad, 1999: 253-254), Doğu Slavları hakkındaki seyahat notlarında, mezarların içine ölümlerin yaşamları boyunca kullanmış oldukları kişisel kıyafetler, altın bileziklerin beraberinde bir sürü yiyecek ve sürahiyle içki koyulduğundan bahsetmektedir (Labuda 1999: 121).

kumaşlardan yapılmış giysilerin korunmuş parçaları şeklinde elimizde doğrudan kanıt bir olmamasına rağmen bu tür tekstillerin, Gdańsk'ın Orta Çağ sakinleri tarafından kıyafet dikmek için kullanıldığı varsayılabilir (Rybarczyk, 2016: 57).

Warta¹⁰, Środa Wielkopolska üzerindeki Nowe Miasto'da 'plaka' adı verilen ve bir tür vücut kaplaması ya da koruması olarak kullanılan ilginç, ancak ağır hasar görmüş bir tekstil parçası ortaya çıkarılmıştır. Bahsi geçen bu tekstil parçası, dış tarafı perçinlenmiş demir veya çelik plakalara sahip, elastik, paço benzeri bir zırh takımıdır. Daha pahalı ve etkileyici örnekler ayrıca bir kumaş tabakasıyla kaplanmaktadır. Perçin başları süsleme görevi görmektedir. On dördüncü yüzyıl Polonya'sında bu tür kaplamalar çok popülerdir ve on beşinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar kullanımda kalmıştır. Nowe Miasto'da bulunan buluntudaki perçinlerden birinin altında tamamen mineralize olmuş bir kumaşın küçük bir parçası ele geçirilmiştir. Çizgili olarak tanımlanan bu kumaş numunesinin basit bir yün veya keten kumaş mı yoksa zengin bir ipek dokuma mı olduğu ise yapılan analiz neticesinde belirlenememiştir (Kurasiński & Maik, 2010: 10).

Renkli kurdeleler Orta Çağ elbiselerinin önemli birer aksesuarı durumundadır. Çoğu durumda, kültürel katmanlarda ortaya çıkarılan kurdelelerin orijinal işlevi tam olarak belirlenememektedir. Bazılarının başı süslemek veya saç stiline hava katmak için kullanılmış olmaları mümkündür. Ayrıca bel çevresi için kemer şeklinde kullanılmış oldukları da düşünülmektedir. Gdańsk'ta keşfedilen tekstil ürünleri arasında bu türde yaklaşık otuz buluntu tespit edilmiştir. 1950'lerde Gdańsk'ta yürütülen kazılar sırasında ele geçirilen çok sayıda arkeolojik tekstil malzemesi arasında oldukça zengin bir kordon ve ip koleksiyonu bulunmaktadır. Gdańsk buluntuları arasında yer alan ipek teller ve XII. yüzyılın başlarına ait, ucuna süs olarak bir püskül takılmış olan ip ise özel ilgiyi hak etmektedir (Rybarczyk, 2016: 56).

---

¹⁰ Warta Nehri: Uzunluğu 808 kilometre ve havza alanı ise yaklaşık olarak 54.500 kilometrekaredir. Odra nehrinin en büyük sağ kolu (Żielinski, 2017: 2) ve Wielkopolska'nın ana su kaynağı olan nehir, Czechochowa, Sieradz, Koło, Konin, Srem, Poznań, Gorzów Wielkopolska boyunca akmaktadır (Lerski, 1996: 642).

Sadece Pomeranya'da (Pomorze)¹¹ değil, Polonya'nın tamamında en ilginç olarak addedilebilecek arkeolojik tekstillerden biri keşfedilen bir eldivendir. Bu yün eldiven, her dikişi sağlam hale getirmek ve örme kumaş gibi esnek malzeme ortaya çıkarmak üzere bir dizi ilmek ve düğüm oluşturarak, tek gözlü iğne ve iplik bağlama tekniği kullanılarak yapılmıştır. Buluntu, şu ana kadar keşfedilen bu şekilde üretilen tek Polonya buluntusu şeklinde nitelendirilmektedir. Bu teknik kullanılarak yapılan eldiven buluntuların genellikle Kuzey Avrupa'dan, özellikle de İzlanda, İsveç ve Finlandiya'dan geldikleri bilinmektedir (Rybarczyk, 2016: 54). Bahsi geçen dönemlerde tüm bu bilgilere ilaveten kumaşların dokunabilmesi için geliştirilmiş bazı aletlerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Merkezî Doğu Avrupa ülkesinden Polonya'da da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda ülkedeki tekstil ve dokuma aletlerine ilişkin bazı veriler edinebilmek mümkün olmuştur.

Polonya'daki Dokuma Aletleri

Ahşap dokuma aletler çok ender arkeolojik buluntulardır. Bu tür nesnelere bir topluluğu, Batı Pomeranya'daki Zaránskie Gölü'ndeki 33. Site, Żółte'deki¹² bir ada ve Opole¹³ yerleşimindeki keşif bölgesinden gelmektedir. Bu, Polonya'da şimdiye kadar olan en çok sayıdaki dokuma aleti koleksiyonudur. Gdańsk'taki¹⁴ arkeolojik katmanlar üzerine yapılan araştırmalar, Orta Çağ ve modern dönem dokuma üretimi konusundaki bilgilerimizi mükemmel bir şekilde tamamlayan yalnızca birkaç nesne ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Gdańsk ve Opole dışındaki Żółte'deki buluntuların, küçük topluluklar tarafından ahşap dokuma aletlerinin kullanımının en iyi örnekleri olduğunu da belirtmeliyiz. Bu grupların, iplik işlemeden başlayıp yünlü ve

¹¹ Pomeranya (Pomorze): Deniz kıyısında yaşayan halk manasına gelmektedir (Davies, 2005: 27).

¹² Żółte: Polonya'da Batı Pomorze Voyvodalığı da, Drawki bölgesinde Drawska Pomorskie komününde bulunan bir köydür (www.britannica.com).

¹³ Opole: Polonya'nın güneybatısında Oder Nehri üzerinde yer almaktadır. IX. yüzyılda Slavların ana yurdu olan Opole, 1202 yılında başkent olmuştur. Kasaba 1327'de Bohemya'ya, XVI. yüzyılda Habsburg'lara, 1742'de Prusya'ya geçmiştir; 1945 yılında ise Polonya'ya iade edilmiştir (www.britannica.com).

¹⁴ Gdańsk: Vistül nehri ağzındaki liman kentidir (Lerski, 1996: 156).

keten tekstil üretimi ile son bulan tekstil üretiminde kendi kendilerine yettikleri sonucuna varılmaktadır (Grupa, 2018: 145).

Bununla birlikte gerçekleştirilen kentsel yer üstü kazılarında veya Polonya göllerinin keşfi sırasında yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında araştırmacıların bazı tekstil araçlarına rastladıkları bilinmektedir. Bunlardan biri Lednica Gölü'ndeki¹⁵ Erken Orta Çağ dönemine tarihlendirilen bir dokumacı tarağıdır. Söz konusu alet, doğal uzun filizleri dış görevi gören bir ağaç dalından yapılmış olup; yünü taramak için kesinlikle yeterli durumdadır (Grup, 2018: 145). Gdańsk ve Żółte'de ele geçirilen dokuma tezgahı kayın ve meşe gibi sert türdeki ağaçlardan imal edilmiştir. Bu nedenle uzun süre kullanılanlar dahi hasara karşı dirençlidirler. Ostrów Lednicki'de de aynı tipte bir alet bulunmuştur (Grupa, 2018 : 146).

Kazılardan çıkan ahşap elemanların sayısı, dikey ve yatay dokuma tezgâhlarına ait belirli detayların doğru yorumlanmasında zorluklar yaratmaktadır. 1930'larda Opole'de yapılan keşifler arsında yer alan iki dokuma mekiği, yanlarında duran ve ipleri asmaya yarayan iki makara ve dikey olarak yerleştirilmiş sırk kalıntıları gibi yatay bir dokuma tezgâhına ait bazı parçaları ortaya çıkarmıştır. Bahsedilen bu buluntular araştırmacılar tarafından XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın başına tarihlenmektedirler (Grupa, 2018 : 151). XII. ve XIII. yüzyıllardan kalma katmanların keşfi sırasında Szczecin'deki¹⁶ Castle Hill'de ve on üç ögenin kaydedildiği Opole'de de benzer tarihî nesnelere bulunduğu kaydedilmiştir. Opole'den gelen bu nesnelere yapımında meşeye ilaveten çam ağacı da kullanılmıştır. Üretim tekniğini incelerken, Żółte'deki örneklerin çoğunun çok dikkatli ve yetenekli ustalar tarafından yapıldıkları gözlemlenebilmektedir (Grupa, 2018 : 147). Bahsedilen dokuma tezgâhlarının yanı sıra tekstil üretiminde gerekli olan bir diğer araç ise tek parça ağaçtan yapılmış, irili ufaklı bir dokuma bıçak ya da kılıçlarıdır. Küçük olanlar, şerit dokuma tezgâhlarında atkı itmek için, daha

---

¹⁵ Lednica Gölü: Poznań'ın 30 kilometre doğusunda ve Gniezno arasında yer alan 7 kilometrelik bir göldür (Eastern Europe in the Middle Ages, 2019: 345).

¹⁶ Szczecin: Odra nehri üzerinde yer alan bir Slav kentidir. Bir kale ve liman şehri olan Stettin, XI. ve XII. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi olmuştur (Lerski, 1996: 582).

büyükleri ise pedallı dokuma tezgahlarında kullanılmıştır. Şaftları, çözgü iplikleri tarafından yapılan bir geçişte ipliğin atılmasına yardımcı olan merccek şeklinde, yamuk veya üçgen enine kesitlere sahiptir (Grupa, 2018 : 148). Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen veriler, tarihi çok eskilere dayanan dokumacılığın gelişiminin, Orta Çağ döneminde de devam ettiğini, dolayısıyla da giyim kuşama yansıdığını ortaya koymaktadır. Ancak bu süreçte tekstil alanında yaşanan gelişmeler, modanın beraberinde özellikle uluslararası ticaretin önem kazanmasına yol açmıştır.

Orta Çağ Polonya'sında Tekstil ve Giyim Kuşam

Orta Çağ'da Batı'dan gelen kıyafetler Kraków için önemli bir ticaret kolu haline gelmiştir. Çok büyük miktarlarda paraların döndüğü tekstil alanında, Kraków'un ana meydanında tezgâhlara sahip olan ilk tüccarlar İtalyanlar olmuştur. Tekstil ürünlerinin çoğu ülkede üretilirken, bir kısmı da başta Flaman bölgesi olmak üzere İngiltere ve İtalya'dan getirilmiştir. Polonya'nın İtalya ile olan tekstil ticareti münasebetleri ise Papalık çerçevesinde gelişmiştir (Carter, 1994: 143). Polonya'da İtalyan kumaşını ve değişik üretim metotlarını tanıtanlar, XIII. yüzyılın ilk yarısında Polonya'ya göç eden Veronalı tekstil işçileri olmuştur (Bakır, 2005: 253). 1373 yılına ait bir kayda göre ise Kraków'da İtalyan giysi ve ipek kumaşlarının satışının yapıldığı bilinmektedir. Polonya, XIV. yüzyıl boyunca Flaman bölgesi ile olan tekstil ticaretini sürdürmüştür. Yine aynı yüzyılın başında atağa kalkan Hollanda ürünleri, nerdeyse tüm ülkeleri gölgede bırakarak, kıtanın en uzak noktasına kadar ulaşmıştır. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Polonya Bruges, Ypres, Ghent, Malines, Brabant, Herenhals ile olan ithalâtını devam ettirmiş; bu hususta İngiltere'de yaşanan büyük yükseliş ise Polonya ile ticaretine de doğru orantılı olarak yansımıştır. (Carter, 1994: 143).

XIII. yüzyıldan beri Macaristan, Kraków'un transit tekstil ticareti için büyük bir pazar sağlamıştır. Ancak iki ülke arasındaki mesafenin uzaklığı ve kumaşların kalitesi, Kraków'daki kumaş fiyatlarına doğal olarak doğrudan yansımıştır. 1390-1500 yılları arasında İngiliz giysileri, kadife ve saten kumaşlar, Polonya keteninden çok daha pahalı durumdadır. Małopolska'daki Karpat dağ etekleri boyunca giysi üretimi için gerekli malzemelerin bol olması

nedeniyle, Kraków'da olduğu gibi Biecz, Lelów benzeri ufak yerleşim birimlerinde de tekstil ticareti gelişim göstermiştir. Bir diğer ticaret merkezi de Krakówlu tüccarların hem alım hem de satım yaptıkları ve Boğdan aracılığıyla doğuyla bağlantısı olan Lwów¹⁷ olmuştur. Bu kentte İstanbul'un ipeği, kadifesi, sateninin beraberinde Şam kumaşı gibi doğuya ait tekstil ürünleri de yer almaktadır (Carter, 1994: 150).

XV. yüzyıl Polonya'sında giyim hususuna ilişkin en ilginç bilgiler kraliyet sarayı kayıtlarında mevcuttur. Bu anlatımlara göre kralın maiyeti, saray mensupları, memurları ve hizmetkârları tek tip giysiler giymektedirler. Örneğin yünlü ve ipekli aynı kumaşlar savaşılar ve saraylılar için satın alınmaktadır. Satın alınan bu kumaşların çoğunun pahalı Floransa, İngiliz, Flaman, Brabant ve Hollanda ürünleri olduğu ve belirli kişilerin büyük miktarlarda tekstil ürünleri aldığı bilinmektedir. Ayrıca ipek kumaşın yünlü kumaşa nazaran daha az miktarda alınması, ipeğin büyük ihtimalle yünlü giysileri tamamlamak ve süslemek için kullanıldığını ortaya koymaktadır (Kurasiński & Maik, 2010: 7).

Bir şövalye elbisesinin tek tipik örneği Kraliçe Jadwiga'nın sarayında kullanılmış olan bir cekettir. Ceket, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında ve on beşinci yüzyılın başında Władysław II Jagiello'nun sarayında kullanılan, yün pantolon ve metal halkalardan yapılmış bir kemer ile giyilen kısa, dar bir giysidir (Turska, Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów, p. 83). Benzer ceketler Orta Çağ ikonografilerinin en önemlilerinden biri olan, Kraliçe Jadwiga'nın on dördüncü yüzyıldan kalma St. Florian's Psalter'inde¹⁸ yer alan bir minyatür vasıtasıyla bilinmektedir. Keçe, çizgili kumaş, tafta ve

---

¹⁷ Lwów (Lviv): Peltew nehri üzerinde yer alan kozmopolit yapıya sahip olan kent, Galıçya ve Batı Ukrayna'nın tarihi merkezidir (Lerski, 1996: 319).

¹⁸ St. Florian Psalter (Aziz Florian Psalteri): Polonya dilinin günümüze ulaşan en eski örneğidir. Avusturya'da Linz yakınlarındaki Sankt Florian Manastırında keşfedildiği için adını buradan almaktadır. Latince, Lehçe ve Almanca olmak üzere üç ayrı dilde yazılmıştır. Latince bir ayetin ardından, aynı ayetin sırasıyla Lehçe ve Almanca tercümelemi gelmektedir. Üzerinde bulunan 'MS' harflerinden yola çıkılarak dinî eserin Polonya Kralı Ludwik Węgierski'nin eşi ve IV. Charles'ın kızı Margaret'e mi yoksa Jadwiga'nın kardeşi Mary'ye mi atıfta bulunduğu belirsizdir. Ancak her ki durumda da tarih XIV. yüzyılın ortaları yani aynı olacaktır. Bu konudan ise ilerleyen bölümde detaylı şekilde bahsedilecektir (A Dictionary of the Bible, 2004: 418).

pamuktan yapılan ceket, çoğunlukla ipekli bir kumaşla kaplanmış bir taban üzerinde dar bir tarzda modellenmiştir. 1394 yılında Kraków'daki kraliyet kalesi Wawel bulunan terzi atölyesinde, Kral II. Władysław Jagiello'nun kuzeni Litvanya Büyük Dükü Witold için siyah kadife bir ceket dikilmiştir. Yapılan hesaplara göre bu ceket için 6 ell (arşın) kadife, 30 ell çizgili kumaş, 10 ell tafta ve 6 ell farklı bir siyah çizgili kumaş kullanılmıştır. Kullanılan tafta kumaş miktarı çizgili kumaş miktarının üç katıdır, bu da astarı hazırlamak için taftaya ihtiyaç duyulduğunu ve daha sert çizgili bir kumaşın iskelet görevi gördüğünü göstermektedir (Kurasiński & Maik, 2010: 8).

Tekstiller, savunma silahları yapan Orta Çağ zanaatkârları tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Bu tekstiller, özellikle soylular için yapılan zırh takımları ve miğfer astarları ve yapısal çerçevelerin yanı sıra süsleme bileşenleri için temel görevi görmüştür. Yazılı kayıtlara göre bu tür durumlarda kaliteli pamuk ve hatta tafta gibi ipek kumaşlar kullanılmaktadır. Polonya'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan buluntuların bir kısmının bir şövalye ya da savaşçıya ait silah ve zırhın birer parçası olan tekstil kalıntıları olduğu bilinmektedir. Kumaşların her türlü silahta kullanılmış olduğu bir hayli dikkat çekicidir. Gdańsk'ta yapılan kazılarda bulunan bir kılıcın kını, silahta kullanılan bir kumaş örneği olarak nitelendirilebilmektedir. Bahsi geçen bu örnek 1115 yılı civarında, XII. yüzyılın ikinci on yılına tarihlenen tabakada dendrokronolojik¹⁹ analizlerle ortaya çıkarılmıştır (Kurasiński & Maik, 2010: 8). Yapılan astarların sadece giysi olarak değil, korunma amaçlı olarak da gerekli görüldüğü anlaşılmaktadır. Astar bazen bir başlık, bazen ise miğferin altına giyilen ve bir zırh takımının parçası olmayan bir başlık olabilmektedir. İkonografik kaynaklar kapüşonların da astar olarak kullanıldığını doğrulamaktadır. Kraków'daki katedralde yer alan Kutsal Üçlü sunakta bulunan, yaklaşık 1467'den kalma tablo buna bir örnek teşkil etmektedir (Kurasiński & Maik, 2010: 11).

Üretiminde kumaşların kullanıldığı bir diğer savunma silahı da kalkanlardır. Polonya müzelerinde çok az sayıda Orta Çağ kalkanı

¹⁹ Dendrokronoloji: Kesik ağaç parçalarında ki halkların belli bir teknikle sayılarak, o ağacın yaşının saptanması amacıyla kullanılmaktadır. Çağdaş dendrokronoloji yöntemiyle en az 2 bin ila 3 bin yıllık arkeolojik yaşlandırma yapmak mümkündür (Sarı, 2016: 71).

bulunmaktadır. Wrocław'daki Belediye Müzesi'nde saklanan on beşinci yüzyılın ikinci çeyreğine dayanan orijinal bir belediye piyade kalkanı, kalkan üretiminde tekstil kullanımına mükemmel bir örnek teşkil etmektedir. Kalkanın her iki tarafı da siyah deri kaplı kireç çıtalarından yapılmıştır. Dış tarafı ayrıca birebir düz dokumadan imal edilen bitkisel bir malzemeden dokunmuş ve sonra siyaha boyanmış bir tekstille kaplanmıştır. Yüzeyinde beyaz bir “W” ve üstte kırmızı bir haç bulunan daha küçük, kırmızı bir kalkan tasvir edilmiştir. Söz konusu ‘W’ işareti ise kalkanın Wrocław şehri ile olan bağlantılarını sembolize etmek üzere işlenmiştir (Kurasínski & Maik, 2010: 12).

Kaliteli kumaşlar (ipekler), savaşta taşınacak kraliyet bayraklarını üretmek için büyük miktarlarda satın alınmıştır. Bu bilgi, II. Władysław Jagiello'nun sarayına ait hesap dokümanları vasıtasıyla doğrulamaktadır. Kırmızı tafta (kraliyet bayrağının alanı) en sık sipariş edilen kumaş türüdür. Beyaz tafta (kartal) daha az sıklıkla, az miktarda da sarı tafta (kartalın tacı ve pençeleri) satın alınmaktadır. Ne yazık ki savaşlarda taşınan hiçbir Orta Çağ Polonya sancağı veya bayrağı günümüze kadar ulaşmamıştır. Ancak bazı arkeolojik buluntular dikildikleri kumaş türleri hakkında bilgi verebilmektedir. Buna dair muhtemelen en ilginç örnek ise Elbląg'dan on beşinci yüzyıla ait bir dokumadır (Danka & Nowakowski, ty: 33).

Ayrıca yabancı zanaatkârlardan öğrenilen tekstil boyama, Orta Çağ'da büyük bir öneme sahip olmuş; farklı renklerin çeşitli tonları üzerine araştırmalar yapılmıştır (Bakır, 2005, 253). XIV. ve XV. yüzyıllarda kumaşların boyanmasında sıklıkla, Orta Çağ Polonya'sında üretilen lüks ürünlerden biri olan ‘kırmızı böceği’ boyası kullanılmıştır. Polonya kırmızı böceği, ölçek böceği ailesine mensuptur. Boya imalâtında kullanılan bu böceğin günümüzde nesli tükenmektedir. O dönemlerde Polonya kırmızı böceğinin yaşam döngüsü, yetiştirilmesi ve ticaretine bağlıdır. Temmuz ayı ortalarında ana kırmızı böcekleri, dışında sıkı ve muma benzer bir yapıya sahip olan kabuklu, 400-600 civarındaki yumurtalarını açtıkları oyuklara bırakmaktadır. Böylece büyüyen ve gelişen kırmızılar, Orta Çağ Polonya'sında 24 Haziran günü kutlanan ‘Aziz John’un Kanı’ şeklinde nitelendirilmektedir (Phipps, 2010: 48). Raf ömrü uzun olan kırmızı boyasına, dönemin en önemli

tekstil merkezi konumunda bulunan Kuzey İtalya'daki boya üreticileri tarafından yüksek fiyat biçilmiştir. XV. yüzyıl boyunca büyük miktarlardaki Polonya kırmızılarının Ragusa, Venedik ve Konstantinopolis pazarlarına satışları gerçekleştirilmiş olup; bu hususta ise ticaretin hemen her alanında olduğu üzere Yahudi tüccarlar ön plana çıkmıştır. (Pinelli, 2011: 172).

Geç Orta Çağ döneminde Polonya'da Yahudiler bir toplumsal sınıf olarak kabul edilmişlerdir. Özellikle XIV. ve XV. yüzyıllar Polonya'da Yahudi nüfusun ağırlıkta olduğu bir süreçtir ve söz konusu zaman diliminde feodal yapının bir parçası haline gelmeleri de bu nedenle gerçekleşmiştir. Hemen her alanda etkili olan Yahudilerin varlığı, kimi hükümdarlar tarafından faydalı bir duruma dönüştürülmek istenmiştir. Polonyalı Yahudileri koruyan yasalar ve güçlü vatandaşlarla olan ittifakları, onları zaman içerisinde kentliler ile eşdeğer bir konuma taşımıştır.

Orta Çağ Döneminde Polonya'da Yahudiler

Polonya-Litvanya Birliği döneminde bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkan Yahudiler, eski çağlardan beri Hazar Hakanlığının geniş topraklarında var olmuş, bu topraklara Hristiyanlıktan evvel Ermenistan ve Kafkasya bölgelerinden gelmişlerdir. Önceleri Karadeniz çevresine yerleşmiş olan Yahudiler, zaman içerisinde batı ve kuzeybatı yönüne, Slav topraklarına doğru yayılmışlardır. Hazar Hakanlığının 969 yılında yıkılmasının ardından XI. yüzyıl itibarıyla daha ziyade tarımsal bir yapıya sahip olan Yahudiler, batıya göç ederek Leh-Rus' bölgelerinde iskân etmişlerdir (Hoffmann, 1984: 86). Söz konusu göçün ilk evresi başarılı olsa da, XIII. yüzyılda Moğol istilâları nedeniyle bu bölgelerden tamamıyla silinmişlerdir. Zira 1241 yılı, Polonya'ya göç eden Yahudilerin dönüm noktası niteliğini taşımaktadır (Hoffmann, 1984: 98). Polonya ve Macaristan'da Yahudi yaşam merkezleri, Yahudilerin göç ettikleri Alman topraklarına yakın olan kentlerde kurulmuştur. Zaman içerisinde, ekonomik şartlar Yahudileri yeniden yer değiştirme fikriyle karşı karşıya bırakmış ve yeni yaşam alanlarını ise ortaya çıkan iş fırsatları belirlemiştir (Chazan, 2010: 105). Polonya kralları XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca Yahudi halka karşı hoşgörülü davranmışlar; Polonya 1450 yılıyla

birlikte Yahudiler için en güvenli ülkelerden biri haline gelmiştir (Ostergen & Rice, 2004: 173).

Parçalanmış Alman İmparatorluğu boyunca yürütülen kasıtlı politikanın bir sonucu olarak batı ve güneydoğudan Polonya'ya kitlesel bir Yahudi akını gerçekleşmiştir. XIV. yüzyılın sonunda başlayan bu akımın ilk aşaması, XV. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu kapsamda öncelikle, 1264 Yahudi Özgürlükleri Tüzüğünden²⁰ haberdar olan Eşkenaz²¹ Yahudileri; 1492'den sonra ise İtalya ve Türkiye'yi de dolaşan az sayıdaki Sefarad Yahudisi gelmiştir (Pogonowski, 1998: 65). Yasa ya da tüzük olarak bilinen ve Boleslaw Pobożny (1221-1279) tarafından kabul edilen Kalisz Yasası, Yahudilerin Polonya'da koruma alanına sahip olabilmeleri adına temel oluşturmuştur. Bu tüzük 1795'e kadar Eşkenaz dili konuşan özerk bir Yahudi ulusunun ortaya çıkmasına aracılık etmiştir. Tüzüğün maddeleri Yahudi mahkemeleri tarafından hazırlanmış; Hristiyanları ve Yahudileri ilgilendiren hususlar için ayrı bir mahkeme kurulmuştur. Söz konusu maddeler doğrultusunda her türlü ulusal yükümlülükten muaf (özellikle de Hristiyan köylü, kentli ve soyluların feodal arazileri konusunda) olan Yahudiler, yabancı ticarî grup statüsü kazanmışlardır (Pogonowski, 1998: 61).

Alman yasalarına göre şehirlerdeki statülerini düzenleyen kanunların yanı sıra ekonomik faaliyet ve olanaklardaki sınırlamalar, XII. ve XV. yüzyıllar arasındaki dönemde Yahudilerin Orta Çağ Polonya şehir toplumundaki yerini belirlemek için dikkate alınması gereken konulardır. Burada esas husus ise Yahudi toplumunun, Alman yasalarıyla yönetilen şehirlerin yasal ve ekonomik sistemlerinin ne ölçüde bileşeni olduğudur (Zaremska, 2011: 172). Polonya'daki Yahudilerin ekonomik açıdan durumları sürekli bir gelişme göstermiştir. Almanya'daki zulümden kaçarak Polonya'ya sığınan Yahudilerin nüfusu, XIV. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen büyük göç ile önemli

---

²⁰ Bu tüzükte 1240'da Avusturya'daki model örnek alınmıştır. Söz konusu haklar daha da geliştirilerek III. Kazimierz tarafından onaylanarak, tüm Polonya genelinde uygulanmaya başlamıştır. Ardından 1453 yılında IV. Kazimierz'in de kabul ettiği imtiyazlar, sonraki süreçte kanunların bir parçası haline gelmiştir (Polomsak, 2010: 42).

²¹ Yahudi tarih yazımında, günümüz Fransa ve Almanya'sında yaşayan Yahudiler 'Eşkenaz' olarak tanımlanmaktadır (Boumgarten, 2004: 6).

ölçüde artmış; ülkedeki sosyal ve meslekî yapıyı çeşitlendirmişlerdir (Pogonowski, 1998: 68). Yahudilerin Polonya'nın ekonomik alanda gelişimine olan katkıları ilk olarak XIII. yüzyılda feodal Polonya prensleri tarafından anlaşılmıştır. Polonya gibi henüz tarımsal ekonominin ilk basamaklarında yer alan, sadece iki sabit sosyal sınıfa sahip olan bir ülkede, ticarî ve finans alanlarında öncü konumundaki Yahudilerin, 'üçüncü grubu' temsil ediyor olmaları çok doğal bir durumdur (Dubnow, 2001: 43).

XIII. yüzyılda Polonya'da ekonomik kaygıların harekete geçirdiği geçici güçler, Yahudilere temel vatandaşlık haklarını temin ederken; dinî güçlerin neden olduğu hoşgörüsüzlük, Yahudileri sivil hayatın dışında bırakmaya çalışmıştır. Kilisenin politikası, Polonya'daki ataerkil yaşam koşulları hüküm sürdüğü ve Katoliklik henüz tam etkili olmadığı sürece Yahudilere ciddi zarar verecek kadar güçlü olamamıştır. Yahudiler, Polonya prenslerinin koruması altında güvenle yaşamışlar; Alman göçmenler hariç, Hristiyan nüfus ile barış içinde olmuşlardır. Ancak dinî işlerle uğraşan kesim bu konuda farklı düşünmeyi sürdürmüş, Yahudilere karşı olumsuz tutumlarını devam ettirmiştir (Dubnow, 2001: 50).

Kral III. Kazimierz, Yahudileri daima farklı millî, dinî, kültürel ve dil özelliklerine sahip bir toplum olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Polonyalılar Yahudilere birer köle olarak muamele etmek yerine, onları 'kraliyet vergisini ödeyenler' (*servi camera*) şeklinde nitelendirmişlerdir. Vicdan özgürlüğü prensibinin Polonya'da erken dönemlerde temel değerler arasında yer almasından dolayı Yahudi halk için kölelik durumu söz konusu olmamıştır (Pogonowski, 1998: 72). Fakat III. Kazimierz, Yahudileri barışçıl çalışma ve karşılıklı yardımlaşma hususunda ortak zemin üzerinde Hristiyan nüfus ile yakın temasa geçirme noktasında endişelidir. Öte yandan ise hiç büyümeyen kraliyet hazinesinin Yahudi kapitalistlerinin deneyimlerinden elde edebileceği avantajları da değerlendirme arzusunda. III. Kazimierz, tahta çıkışının ikinci senesinde Boleslaw Pobożny'nın 1264'te (1224/27-1279) Yahudilere tanıdığı bazı hak ve imtiyazlara ('Yahudi Özgürlükleri Genel Tüzüğü') onay vermiştir. İlk önce Polonya'da Wielkopolska'da uygulanan bu ayrıcalıklar daha sonra tüm Polonya geneline yayılmıştır. III. Kazimierz, ilerleyen dönemlerde de söz konusu imtiyazların kapsamını genişletmiştir. Bu

doğrultuda Yahudilere, ülke genelinde ücretsiz dolaşım; kent, kasaba ve köylerde ikâmet; soyluların arazilerini kiralama ve ipotek; sabit faiz oranıyla borç para verme (bu hak, kanonik kısıtlamalar nedeniyle Hristiyanlardan alınmış ve bu sebeple tamamen Yahudilere bırakılmıştır) gibi bazı haklar tanınmıştır (Dubnow, 2001: 51).

Yukarıda da belirtildiği gibi Yahudi toplumunun Polonya'da feodal yapının bir parçası haline gelmesiyle beraber ortaya çıkan durum, dönemin yöneticileri tarafından çıkarılan kanunlar vasıtasıyla daima nizam altına alınmaya çalışılmıştır. Söz konusu kanunlar kapsamında Yahudilere tanınan bazı imtiyazların yanı sıra, bilhassa onların Hristiyan halk ile aralarındaki münasebetlerin düzenlenmesi temin edilmek istenmiştir. Bu konudaki en önemli hususlardan biri de, her ne kadar iki toplumun ayrılmasına yol açmış da, giyim kuşama ilişkin getirilen birtakım kurallar olmuştur.

Yahudiler ve Giyim Kuşam Alışkanlıkları

Orta Çağ Polonya'sında Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi insanların belli bir sosyal sınıfa veya belli bir mesleğe sahip olduklarını göstermeleri daima önem arz etmiştir. Orta Çağ'da modanın, Batı ve Doğu unsurlarının bir kombinasyonu yoluyla terzilik konusunda kendi kaderini tayin etme girişimlerinin bir dizi örneğine rastlanmaktadır. Konstantinopolis'teki Bizans Sarayı, Roma İmparatorluğu'ndan kalan mirasın yanı sıra İranlı Sasaniler ve Abbasi Müslümanları ile olan ilişkileriyle zenginleşen ihtişamıyla, hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar için kültürel ilham kaynağı olmuştur. Konstantinopolis, Doğu'ya özgü giysi biçimleri gibi kavramsal modellerin kaynağı olarak diğer ülkelere hizmet etmiştir. Söz konusu zaman diliminde Bizans İmparatorluğu'nda ceket ve döneme adapte edilmiş tunikten oluşan bir kostüm tarzı yerleşmiştir. Bu temel forma göre yapılan giysiler, yerel geleneklere ve Doğu ile olan temasların yoğunluğuna bağlı olarak farklı ülkelerde çeşitli şekiller almıştır. Böylelikle Doğu Avrupa'da, özellikle Polonya'da giyilen elbise türleri ile Batı Avrupa'da giyilen tamamen farklı elbise stilleri arasında dikkate değer bir ayırım ortaya çıkmaya başlamıştır (Dress and Cultural Difference, 2019: 114).

Yahudilerin giyim gibi konularda gündelik tarzlardan büyük ölçüde etkilendiklerine dair önemli kanıtlar mevcuttur, bu da onları görsel olarak Hristiyan komşularından ayırt edilemez kılmaktadır. Döneme ait sanatsal kalıntılar ve el yazmaları Yahudilerin, genellikle rozet veya şapka biçimindeki, dinî açıdan zorunlu kılınan ayırt edici giysiler dışında, Hristiyan komşularından farklı bir şekilde giyinmediğini göstermektedir. Kilise, 1215 yılındaki Dördüncü Lateran Konsili'nden başlayarak, Yahudiler ve onların Hristiyan çağdaşları arasında kolayca tanımlanabilir ayrımlar yaratmak için yoğun çaba sarf etmiştir (Chazan, 2010: 184-185). 1215 tarihli Dördüncü Lateran Konseyi, Yahudilerin Hristiyanlarla alay etmesini yasaklamış ve Yahudilere Kutsal Haftanın son üç günü ve Paskalya Pazarında toplum içinde bulunmamalarını emretmiştir. Ayrıca “Yahudilerin ve Sarazenlerin” ayırt edilebilir giysiler giymesini emrederek, Hristiyanlar ve Hristiyan olmayanlar arasındaki karışım ve etkileşimi önlemeye çalışmıştır. Görünüşe göre giyim, uygun bir sosyal düzen kurmak için kolayca algılanan bir araç olmuştur (Teter, 2006: 15). Söz konusu kararnamenin şu ifadesi ise hayli dikkat çekicidir:

Kilisenin bazı bölgelerindeki giyim farklılıkları Yahudileri ve Sarazenleri Hristiyanlardan ayırırken, diğer bazı ülkelerde öyle bir karışıklık ortaya çıkmıştır ki iki toplum arasında hiçbir fark göze çarpmamaktadır. Bu nedenle bazen yanlışlıkla, Hristiyanların Yahudi ya da Sarazen kadınlarla ve Yahudilerin ya da Sarazenlerin Hristiyan kadınlarla ilişki kurmaları mümkün olmaktadır (Chazan, 2010: 184-185).

Hristiyan ve Yahudi yetkililerin, Yahudiler ve Hristiyanların dış görünüşlerinden fark edilebilmeleri gerektiği konusundaki ısrarlarına rağmen, XIII. yüzyılda Yahudiler ve Hristiyanların çoğu kez kolaylıkla birbirinden ayırt edilemeyeceği ihtimali söz konusu olmuştur (Dress and Cultural Difference, 2019: 91)²². Hem 1215 tarihli Dördüncü Lateran Konseyi hem de on üçüncü yüzyıldaki takkanot Shum²³, Yahudilerin Hristiyan

²² Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Shaye J. D. Cohen: The Beginnings of Jewishness. Boundaries, Varieties, Uncertainties. Berkeley 1999, 27–28, 31–33.

²³ Takkanot Shum: Polonya’da Yahudilerin varlığı XI. yüzyıldan itibaren belgelenmektedir. İlk Yahudi göçmenlerin muhtemelen ağırlıklı olarak Güneydoğu Avrupa’dan geldikleri bilinmektedir. XII. ve XIV. yüzyıllar arasında onlara Kutsal Roma İmparatorluğu’ndan gelen

komşularından görsel olarak ayırt edilebilir olmaları gerektiğinde ısrar etmektedir. Dördüncü Lateran Konseyi'ni izleyen din, kraliyet ve şehir otoritelerinin düzenlemeleri, genellikle farklı sarı (veya kırmızı) yama biçimleri veya belirli şapkalar dâhil olmak üzere ayırt edici işaretlerde; hahamlık ve Yahudi cemaati törenleri ise daha genel olarak Yahudi erkeklerin saçlarını kesmemeleri konusunda ısrar etmektedir. Bununla birlikte Yahudilerin İncil'deki *sha'atnets* (yün ve keten karışımı) yasağına uydukları ve genellikle Hristiyanlar gibi giyinmedikleri bilinmektedir (Dress and Cultural Difference, 2019: 91). Yahudilerin kıyafetlerinin çoğu benzer şekildedir. Dış giysinin altına görünür şekilde giyilen *żupan*²⁴ uzun kollu uzun bir palto ve geniş bir kemer gibi tipik öğeler de dâhil olmak üzere, çoğunlukla alt soyluların tarzını takip ettikleri görülmektedir. Ayrıca Yahudi cemaat yetkilileri Yahudiler ve Yahudi olmayanlar arasında, özellikle de Polonya soyluları olan *szlachta* arasında bir giyim farklılığı oluşturmaya çalışmışlardır (Somogyi, 1982: 160). Frankfurt Yahudilerinin ünlü etnografı Johann Jacob Schudt (1664-1772)'un verdiği bilgilere göre Yahudiler siyah paltolar, siyah şapkalar, genellikle koyu renk giysiler giymekte ve boyunlarına ketenden yapılmış bir yaka takmaktadırlar. Daha yaşlı ve en seçkin olanları ise aynı zamanda bereye ek olarak, eski İspanyol kostümünün kökenine sahip olan çok kıvrımlı ve pileli yuvarlak beyaz keten bir fular kullanmaktadırlar (Dress and Cultural Difference, 2019: 95).

Yahudiler de katılmıştır. Polonya'ya gerçekleşen bu Eşkenaz göçü sıklıkla tartışma konusu olmuştur. Bunun sonucunda ise zamanla Eşkenaz kültürel alanının bir parçası haline gelen Eşkenaz karakterine sahip bir topluluk kurulmuştur. Söz konusu süreçler, Fransız ve Alman topraklarından Polonya topraklarına *takkanot* (halahik topluluk törenleri) göçünde gözlemlenebilmektedir. Orta Çağ'ın sonlarından itibaren bu kutsal törenler, Rhineland'deki 'Shum' topluluklarının (Speyer, Worms, Mainz) törenleri olarak bilinmektedir. Batıdan doğuya göçleri, Yahudi kültürünün iki farklı alanını kapsadığı için özellikle verimli bir çalışma alanıdır. Bir yandan, *takkanotlar* yasal karaktere sahip halahik metinlerdir; bir veya birden fazla âlim gerektirmektedir. Öte yandan uygulanmalı Yahudi cemaatinin liderliğinin desteğini gerektirdiği için anayasal ve siyasî bir niteliğe de sahiptirler. Sosyal kuralları formüle etme teorisi ve pratiği ile bunların tanıtılması ve iletilmesi, bu nedenle, batıdaki Yahudilere Polonya'daki Yahudilere kültürel aktarımını kilit unsuru durumundadır (Bazen, 2022: 39).

²⁴ Żupan: Soylular tarafından giyilen dik yakalı ve dar kollu, düğmeler ile tutturulmuş uzun bir elbise kesimi olan eski bir Polonya erkek giysisidir (Encyklopedia Powszechna, 1868: 1081).

XV. yüzyıl Polonya'sında Yahudilerin giydiği giysi türü hakkında az şey bilinmektedir. Dinî ve siyasî otoriteler, örneğin Yahudilerin tek çeşit şapka takmalarını öngören 1267 Breslau Sinodunda olduğu gibi, Yahudilerin damgalanmalarını belirli işaretlerle dayatmaya çalışmışlardır. Bahsi geçen türdeki şapkalar kilise vitraylarında ve resimlerde tasvir edilse de, bu eserler Yahudilerin gerçekte ne giyip giymedikleri hakkında çok az bilgi vermektedir. 1538'de Piotrków'daki Polonyalı Sejm (meclis) de bu konuyu ele almış, siyasî makamlar şu kararı vermiştir:

"Yahudiler, kendilerini Hristiyanlardan ayırmaya yarayan eski bir adet olan işareti kaldırdıkları; Hristiyanlarla tıpatıp aynı kıyafetleri giymeye başladıkları ve böylece Hristiyanlar arasında tanınmaz hale gelmeleri nedeniyle krallığımızda yaşayan tüm Yahudiler bir bere, bir şapka veya parlak, yani sarı renkte başka birer başlık takmalıdır" (Dress and Cultural Difference, 2019: 92).

Bu ısrar yerli ya da yabancı Yahudilerin tanınmayacakları anlamına gelmemektedir. Yerel olarak, Yahudiler genellikle komşuları tarafından bilinmekte olup; birbirleriyle konuştukları dilden tanınabilmektedirler. Gündelik yaşamları esnasında sokaklarda belirli durumlarda Hristiyanlardan farklı davranıyor olduklarını da söylemek mümkündür. Örneğin Meryem Ana heykellerinin veya diğer kutsal nesnelere yanından geçerken haç işareti yapmamaları bunun en önde gelen örneklerinden biridir (Dress and Cultural Difference, 2019: 92).

1279'da Macaristan'da Buda'da (Ofen) toplanan Kilise Konsili, Polonya'nın en yüksek din adamlarından oluşmuştur. Bu konsey, *"Yahudilerin ayırım işareti"* ile ilgili maddeyi şu ayrıntılarla tamamlayarak onaylamıştır: *"Her iki cinsiyetten Yahudiler üst giysilerine, göğsünün sol tarafına dikilmiş kırmızı kumaştan bir halka takmak zorundadırlar. Bu işaret olmadan sokağa çıkan Yahudi, serseri sayılacak ve hiçbir Hristiyan onunla ticaret yapma hakkına sahip olmayacaktır "* (Dubnow, 2001: 49).

1420 Kalisz Konseyi, yalnızca ufak değişikliklerle, 1267'de Breslau Konseyi tarafından Yahudilerle ilgili olarak kabul edilen ve daha sonra Kanon Yasası'na dahil edilen kanunların çoğunu tekrarlamış ve Hristiyanların Yahudiler ile yemek yemelerini, içmelerini ve dans etmelerini yasaklayan

başka kısıtlamalar eklemiştir. Yahudi düğünleri ve Yeni Yıl kutlamaları da bu kapsamda yer almıştır. Yine iki toplum arasında kolaylıkla ayırım yapabilmek için kıyafete başvuran sinod, Yahudilere dış giysilerinde görünür bir şekilde görünen işaret şeklinde kumaş parçaları takmalarını emretmiştir (Teter, 2006: 41). İki grup arasında ayırım yapmanın bir başka yolu da, her iki grup için karakteristik olan giysiler aracılığıyla, dolayısıyla “*Krawatten juden*” (Yahudi boyun bağı) ve ” *Kaftan juden*” (Yahudi kafanı) olmuştur²⁵ (The Influence of Jewish Culture, 2011: 23).

1538 yılında Piotrków'daki Polonya meclisi bu konuyu ele almış ve siyâsi makamlar şu kararı vermiştir:

Buna göre yolcuların bu düzenlemeden muaf tutulduğu ve seyahat sırasında bu tür tüm işaretlerin kaldırılması veya gizlenmesine izin verildiği belirtilmektedir. Bu kararname Polonyalı Yahudilerin gerçekten de Yahudi olmayan komşularıyla benzer giysiler giydiklerine dair bazı ipuçları vermektedir. Bununla birlikte, Yahudilerin ve Yahudi olmayanların, her bir topluluğun sınırlarını iyi bildikleri varsayılabilmektedir. Bu noktada İtalya'da ve Avrupa'nın başka yerlerinde olduğu gibi özel bir işaret takmanın büyük ölçüde sembolik bir işlevi olduğunu düşünülebilir. Böyle bir işaret olmadan seyahat etmek, yolculara zaten tehlikeli olan seyahatlerinde koruma sağlamıştır. Günlük yaşamda Yahudi cemaatine kimlerin ait olduğu zaten biliniyorken, belirli işaretler yalnızca toplumsal sınırları korumaya değil, aynı zamanda bu sınırlara sembolik olarak atıfta bulunmaya da hizmet etmiştir (Dress and Cultural Difference, 2019: 92). Ancak Yahudiler eski hükümleri hiçe sayarak, kendilerini Hristiyanlardan ayıran işaretleri reddetmiş; Hristiyanlarınkine çok benzeyen bir giyim tarzını kendilerine mal etmişlerdir ve maalesef onları tanımak imkânsız bir hale gelmiştir. Neticede, ortaya çıkan karışıklığa çözüm olması maksadıyla Piotrków'da 1538 yılında çıkarılan yasadaki yasaklara kalıcı olarak uyulmasına karar verilmiştir: “*Ülkemizdeki Yahudilerin hepsi, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, özel işaretler, yani bir bere veya şapka ya da sarı kumaştan başka bir başlık takacaklar. Yoldayken bu tür işaretleri*

²⁵ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. H. Haumann (2000), *Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej* [A History of East European Jewish, çev. C. Jenne, Adamantan, Warszawa, s. 133.

silmelerine veya gizlemelerine izin verilen yolcular lehine bir istisna yapılacaktır” (Dubnow, 2001: 78).

Görüldüğü üzere Orta Çağ giyim unsurları ve takıları hakkında bildiklerimizin çoğu portrelerden, el yazmalarındaki resimlerden ve müze koleksiyonlarından elde edilen eserler vasıtasıyla elde edilmiştir. Tüm sosyal grupların modaya uygun görünmesi ve takı takması önem arz etmektedir. Orta Çağ kadınları ve erkekleri için giyim unsurlarının yalnızca sosyal statünün belirleyiciliği değil, aynı zamanda dinî bir bağlamının da bulunduğu unutulmamalıdır (Miazga, 2014: 57).

Sonuç

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen veriler, tarihi çok eskilere dayanan dokumacılığın gelişiminin, Orta Çağ döneminde de devam ettiğini, dolayısıyla da giyim kuşama yansıdığını ortaya koymaktadır. Tarihi çok eskilere dayanan tekstil ürünleri ve teknolojileri Orta Çağ döneminde insanları dış görünüşlerinden tanımak ya da tanınmak adına belirleyici olmuş; gelenek ve normlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu kapsamda kamusal faaliyet alanlarını ve maddi kültürü düzenlemeye çalışan çeşitli yasalar çıkarılmış ve söz konusu yasalar Geç Orta Çağ’ın kentsel toplumunda çok önemli bir rol oynamıştır. Giysiler ise bu süreçte etkili olan önemli faktörler arasında yer almıştır. Buna bağlı olarak kıyafet çeşitleri ve toplumsal gruplar arasında ilişki ortaya çıkmıştır. Örneğin yöneticiler, soylular, yargıçlar gibi üst sınıfa mensup kimseler ile hizmetkarlar, esnaf ve köylü gibi alt tabakaya mensup kimseler dış görünüşleriyle, dolayısıyla da kıyafetleriyle birbirlerinden ayırt edilebilir hale gelmişlerdir. Hatta işkenceciler gibi dış görünüşleriyle olumsuz çağrışım yaratan insanlar da buna dâhildirler.

Kumaş türleri arasında ipek ve kürk yasalarda önemli etkiye sahiptir, zira belirli bir sosyal gruba ait olma bağlamında veya belirli kalitedeki ipek ve kürkün kullanımına ilişkin düzenlemeler, düzenli olarak ele alınan bir konu olmuştur. Bu noktada kürk ve ipeğin birer kumaş çeşidi olarak sahip olduğu iyi nitelikler daha çok mali değerlerine göre belirlendiğinden bunların üst sınıflar için ‘ayırılmış’ olmaları oldukça anlaşılır görünmektedir. Belirli sosyal gruplar için elbisenin sadece küçük kısımlarının ipekten yapılmasına izin

verilmektedir. Kürk kullanımıyla ilgili olarak, statü sembollerine istinaden çeşitli kürk türlerinin (ör: samur ve sincap kürkü) çok ayrıntılı şekilde sınıflandırıldığı ve yapılandırıldığı ortaya çıkmış olup; resimli kaynaklara göre ipek ve kürk, herhangi bir alt sınıf insanın olumsuz çağrışımlarını görselleştirdiği için neredeyse hiç kullanılmamıştır.

Orta Çağ döneminde tekstil ürünlerinin giyim kuşam haricinde çok farklı kullanım alanları mevcuttur. Söz konusu kumaşlar malları paketlemenin yanı sıra yelken, çadır ve vagon örtüleri yapmak amacıyla da kullanılmaktadır. Örneğin masa örtüleri, havlular, yatak örtüleri, baharat ve toz gıdaları saklamak için büyük, küçük çuvallar, battaniyeler, goblenler ve halılar gibi bazı arkeolojik buluntular ev tekstili kalıntıları şeklinde değerlendirilebilmektedir. İkonografik eserlere bakıldığında bu tür gereçlerin daha ziyade dekoratif amaçlı ve sıklıkla desenli kumaşlardan yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat elde edilen tekstil parçalarının sınıflandırılmalarında hatalar da yapılabilmektedir. Tekstil ürünleri ayrıca savunma silahları yapan Orta Çağ zanaatkârları tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Bu tekstiller, özellikle soylular için yapılan zırh takımları ve miğfer astarları ve yapısal çerçevelerin yanı sıra süsleme bileşenleri için temel görevi görmüştür. Yazılı kayıtlara göre bu tür durumlarda kaliteli pamuk ve hatta tafta gibi ipek kumaşlar tercih edilmiştir. İpek gibi kaliteli kumaşlar ise savaşta taşınacak kraliyet bayraklarını üretmek için büyük miktarlarda satın alınmıştır.

Tekstil üretim ve kullanımındaki artış, ülkenin ticaret hayatına da yansımış, dolayısıyla söz konusu süreçte ticaret yapılmasına pek olumlu bakılmadığından, bu hususta Yahudiler ön plana çıkmıştır. Parçalanmış Alman İmparatorluğu boyunca yürütülen kasıtlı politikanın bir sonucu olarak batı ve güneydoğudan Polonya'ya kitlesel bir Yahudi akımı gerçekleşmiştir. XIV. yüzyılın sonunda başlayan bu akımın ilk aşaması, XV. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Polonya kralları XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca Yahudi halka karşı hoşgörülü davranmışlar; Polonya 1450 yılıyla birlikte Yahudiler için en güvenli ülkelerden biri haline gelmiştir.

Hristiyan ve Yahudi yetkililerin, Yahudiler ve Hristiyanların dış görünüşlerinden fark edilebilmeleri gerektiği konusundaki ısrarlarına rağmen,

XIII. Yüzyılda Yahudiler ve Hristiyanların çoğu kez kolaylıkla birbirinden ayırt edilemeyeceği ihtimali söz konusu olmuştur. İki toplum arasında kolaylıkla ayırım yapabilmek için kıyafete başvuran sinod, Yahudilere dış giysilerinde görünür bir şekilde görünen işaret şeklinde kumaş parçaları takmalarını emretmiştir. Ancak Yahudiler eski hükümleri hiçe sayarak, kendilerini Hristiyanlardan ayıran işaretleri reddetmiş; Hristiyanlarınkine çok benzeyen bir giyim tarzını kendilerine mal etmişlerdir ve maalesef onları tanımak imkânsızdır. Neticede ortaya çıkan karışıklığa çözüm olması maksadıyla Piotrków'da 1538 yılında çıkarılan yasadaki yasaklara kalıcı olarak uyulmasına karar verilmiştir.

Kaynakça

Ahmad, Sayyid Maqbul (1999), “İbn Rüste”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 20.Cilt, ss. 253-254.

Bakır, Prof. Dr. Abdulhalik (2005), Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda, Bizim Büro Basımevi, Ankara.

Barzen, Rainer Josef (2022), “The Transfer of Tradition from West to East: The Takanot Shum between the Rhineland and Poland in the Late Middle Ages and the Early Modern Period”, *Polin Studies in Polish Jewry*, Vol. 34, pp. 39-53.

Boumgarten, Elisheva (2004), *Mothers and Children, Jewish Family Life in Medieval Europe*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Carter, F. W. (1994), *Trade and Urban Development in Poland, An Economic Geography of Cracow, from Its Origins to 1795*, Cambridge University Press, United Kingdom.

Chazan, Robert (2010), *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*, Cambridge University Press, New York.

Chybulska, Maria (2010), “Reconstructing of Archaeological Textiles”, *Fibres & Textiles in Eastern Europe* 18 (3), pp. 100-105.

The Competition of Fibres, Early Textile Production in Western Asia, South-east and Central Europe (10.000-500 BCE) (2020), Susan Pollock and Wolfram Schier (Ed.), Oxbow Books.

Crowfoot, Elizabeth (1992), *Textiles and Clothing: c. 1150-1450: Medieval Finds from Excavations in London*, London.

Curta, Florin (2019), *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*, Vol. 2, Brill, Leiden.

Chazan, Robert (2010), *Reassessing Jewish Life in Medieval Europe*, The Cambridge University Press.

Danka J. & Nowakowski A., Osobiste arsenaly Władysława Jagielly i Ulryka von Jungingen w świetle współczesnych rachunków, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", nr 1/81, r. 29, s. 22-34.

Davies, Norman (2005), *God's Playground, A History of Poland*, Vol. 1 The Origins to 1795, Columbia University Press, New York.

A Dictionary of the Bible (2004), James Hastings (Ed.), Part I, University Press of the Pacific Honolulu, Hawaii.

Dimitrova, Kate & Margaret Goehring (2016), "Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages", *Brespols, Turnhout*, pp. 264-265.

Dress and Cultural Difference in Early Modern Europe (2019), Cornelia Aust, Denise Klein, Thomas Weiler (ed.), De Gruyter, Oldenburg, Berlin / Boston.

Dubnow, S. M. (2001), *History of the Jews in Russia and Poland, From the Beginning Until the Death of Alexander I (1825)*, Vol. 1, Varda Books, The Jewish Publication Society of America, United States of America.

Egan, Geoff & Maria Hayward (2012), "Buttun", *Encyclopedia of Medieval Dress and Textiles of the British Isles c. 450-1450*, Galen R. Owen-Cricket, Elizabeth Coatsworth & Maria Hayward (ed.), Leiden, pp. 106-107.

Encyklopedia Powszechna (1868), Tom Dwudziesty Ósmy, Nakład, druk i własność 8, Orgelbranda, Księgarnia i Typografia, Warszawa.

Geijer, Agnes (1983), "The Textile Finds from Birka", *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor E. M. Varus-Wilson*, N. B. Harte & K. G. Ponting (ed.), London.

Grupa, Małgorzata (2004), "Textiles from the Early Medieval Cemetery at Kaldus, Pomerania, Poland", *Priceless Invention of Humanity-Textiles*, Jerzy Mail (ed.), *Acta Archaeologica Lodziana Nr 50/1, Nesat VIII*, Łódź.

Grupa, Małgorzata (2018), "wooden Textile Tools from Medieval Poland", *Fasciculi Archäologie Historiae*, Fasc. XXXI, pp. 145-153.

Handbook of Medieval Culture (2015), Albrecht Lassen (ed.), Vol. 1, De Gruyter, Berlin/Boston.

Handbook of Women and Gender in Medieval Europe, Judith M. Bennett and Ruth Mazo Karras (ed.), Oxford, pp. 197-212.

Hoffmann, Jacob (1984), *The Economic Role of Jews in Medieval Poland*, University Press of America, United States of America.

The Influence of Jewish Culture on the Intellectual Heritage of Central and Eastern Europe (2011), Teresa Obolevitch and Józef Bremer (ed.), Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum” Wydawnictwo WAM Kraków.

Jaritz, Gerhard (2000), "Social Grouping and the Languages of Dress in the Late Middle Ages", *The Medieval History Journal* 3, Sage Publications, London.

Kraśiński, Tomasz & Jerzy Maik & Witold Świątodławski (2010), "The Use of Textiles in Arms and Armour in Medieval Poland", *Textile History and the Military* 41 (1), pp. 7-16.

Labuda, G. (1999), *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna* Antologia tekstów źródłowych, Poznań.

Lerski, George J., (1996), *Historical Dictionary of Poland (966-1945)*, Piotr Wróbel & Richard J. Kozicki (Ed.), Greenwood Publishing Group, Westport, Connecticut, London.

Newton, Mary Stella (1980), *Fashion in the Age of the Black Prince: A Study of the Years 1340-1365*, Wood Ridge.

Ostergren, Robert C. & John G. Rice (2004), *The Europeans, A Geography of People, Culture and Environment*, The Guilford Press.

Patrich, Joseph (1995), *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Pogonowski, Iwo Cyprian (1998), *Jews in Poland*, Hippocrene Books, Inc. New York.

Phipps, Elena (2010), "Cochineal Red: The Art History of a Color", *Metropolitan Museum of Art, Vol. 67, Nr. 3*, pp. 4-48.

Pinelli, Paola (2011), "The Florentine Company of Francesca Neroni and Trade with Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the 15th Century", *Spomenica Akademika Sime Ćirković/Homage to Academician Sime Ćirković, S. Rudic (Ed.), Istorijki Institut, Belgrade*.

Piponnier, François & Perrine Marek (1997), *Dress in the Middle Ages*, trans. Caroline Beamish, Paris, London.

Rybarczyk, Anna (2016), "Fabrics in Medieval Dress in Pomerania", *Fasciculi Archäologie Historiae, Fasc. XXIII*, Pl.

Samogyi, Tamara (1982), *Die Scheunen und die Prosten, Untersuchungen zum Schönheitsideal der Ostjuden in Bezug auf Körper und Kleidung unter besonderer Berücksichtigung des Chasidismus*, Berlin, pp. 159-163.

Sarı, Emre (2016), *Arkeoloji Bilimi, Nokta Kitap*.

Teter, Magda (2006), *Jews and Heretics in Catholic Poland, A Beleaguered Church in the Post-Reformation Era*, The Cambridge University

Tuska, *Ubiór dworski w Polsce w dobie pierwszych Jagiellonów*, pp. 86-87.

Wolff, Philippe (1983), “Three Samples of English Fifteenth Century Cloth”, *Cloth and Clothing in Medieval Europe: Essays in Memory of Professor E. M. Varus-Wilson, N. B. Harte & K. G. Ponting* (ed.), London, pp. 120-125.

Żaremska, Hanna (2011), *Żydzi w Średniowiecznej Polsce Gmina Krakowska*, Instytut Historii PAN, Warszawa.

www.britannica.com